

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2025.6.278>

MÜŞFİQ BORÇALI (ÇOBANOV),
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Texniki Universiteti,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ORCID 0009-0008-86842722; mborcali@gmail.com;

XIX ƏSRİN SONU VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GÜRCÜ MƏTBUATINDA VƏ NƏSRİNDƏ AZƏRBAYCAN MÖVZUSU

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində gürcü yazıçı və publisistlərinin yaradıcılığında, onların gürcü və rus mətbuatında dərc etdirdikləri çoxsaylı publisistik məqalə və oçerklərdə, eləcə də, bir sıra ədəbi-bədii əsərlərdə Azərbaycan mövzusu araşdırılır. Göstərilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında və Azərbaycan mətbuatında gürcü həyatı təsvir olunduğu kimi, gürcü ədəbiyyatında da, o cümlədən, gürcü nəsrində, həmçinin gürcü mətbuatında da, Azərbaycan həyatı və məişəti daim və geniş şəkildə əks olunmuş, Azərbaycan xalqının müsbət obrazları yaradılmışdır. Gürcü ədəbiyyatında və gürcü mətbuatında Azərbaycan xalqının tarixi keçmişi, adət və ənənələri, həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən böyük ictimai, iqtisadi, mədəni və siyasi yeniliklər və irəliləyişlər, Azərbaycan və gürcü xalqları arasındakı dostluq, qardaşlıq, qarşılıqlı dialoq və mehriban qonşuluq münasibətləri əsas mövzulardan biri olmuşdur. Xüsusilə də, azərbaycanlı qaçaqların mərdliyi, igidliyi gürcü ədəbiyyatı üçün bir-birindən maraqlı və bir-birindən gözəl mövzular vermişdir. Bu mövzuların gürcü nəsrində və gürcü mətbuatında XIX əsrin ikinci yarısında daha intensiv xarakter aldığı müəhəd edirik. Ümumiyyətlə, bütöv gürcü ədəbiyyatında olduğu kimi, gürcü nəsrində də böyük bir canlanmanın baş verdiyi açıq-aydın şəkildə görünür. Bir çox gürcü ədibləri, tanınmış qələm sahibləri, görkəmli yazıçılar, publisistlər və ictimai xadimlər iç-içə yaşadıkları Azərbaycan xalqını yaxşı tanıdıqlarına və onların həyatına yaxından bələd olduqlarına görə Azərbaycan mövzusunu bu və ya digər şəkildə zaman-zaman təsvir etmişlər. Bu təsvirlər gürcü mətbuatında və gürcü nəsrində də daha geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva, iki dost və qonşu xalqın, eləcə də, qədim tarixə və zəngin ədəbi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmişdir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində görkəmli gürcü şairləri Rafael Eristavi (1824-1901), Georgi Dvanadze (1829-1886), İlya Çavçavadze (1837-1907), Akaki Tsereteli (1840-1915), İvane Qo-

melaury (1867-1951), Aleksandr Abaşeli (1884-1954), Vasil Qorqadze (1895-1973) və b. Azərbaycana həsr etdikləri poetik nümunələrdə, Zurab Antonov (1820-1854), İvane Mçedlişvili (1870-1933), Anton Purtseladze (1839-1913) və b. yaratdıqları səhnə əsərlərində olduğu kimi, məşhur gürcü yazıçıları və ictimai xaimləri - İvane Yevlaxişvili (1824-1888), Vasili Barnov (1856-1934), Georgi Tumanov-Tumanışvili (1856-1920), İlya Xoneli (1859-1900), Şio Araqvıspireli (1867-1926) Georgi Amilaxvari (1870-1924), İrodion Evdoşvili-Xositaşvili (1873-1916), Mixeil Cavaxişvili (1880-1837) və b. da öz bədii və publisistik əsərlərində Azərbaycan mövzusunda geniş yer vermişlər. Həmin nümunələrdə gürcü oxucusuna böyük həvəs və məhəbbətlə Azərbaycan haqqında ətraflı məlumatlarla yanaşı, həm də, onun tarixi keçmişi, qaçaqlıq hərəkatı, xalq qəhrəmaları və təbii gözəllikləri ilə tanış olmaq imkanı verir və eyni zamanda, Azərbaycan və gürcü xalqlarınının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, gürcü, yazıçı, jurnalist, publisist, publisistika, mətbuat, əsər, nəsr, hekayə, povest, roman, yaradıcılıq, təsvir, qaçaqlıq, dastan, dostluq, Koroğlu, Qaçaq Kərəm,

**MUSHFIG BORCHALI (CHOBANOV),
THE TOPIC OF AZERBAIJAN IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH
CENTURIES
ABSTRACT**

The article examines the topic of Azerbaijan in the works of Georgian writers and publicists of the late 19th and early 20th centuries, in numerous journalistic articles and essays published by them in the Georgian and Russian press, as well as in a number of literary and artistic works. It is shown that, just as Georgian life is depicted in Azerbaijani literature and the Azerbaijani press, Azerbaijani life and lifestyle are constantly and extensively reflected in Georgian literature, including Georgian prose, as well as in the Georgian press, and positive images of the Azerbaijani people are created. The historical past, customs and traditions of the Azerbaijani people, the great social, economic, cultural and political innovations and progress that took place in Azerbaijan during that period, the friendship, brotherhood, mutual dialogue and good-neighborly relations between the Azerbaijani and Georgian peoples have been one of the main themes in Georgian literature and the Georgian press. In particular, the bravery and courage of Azerbaijani refugees have provided interesting and beautiful themes for Georgian literature. We observe that these themes took on a more intensive character in Georgian prose and the Georgian press in the second half of the 19th century. In general, it is clearly seen that a great revival took place in Georgian prose, as in the entire Georgian literature. Many Georgian writers, famous penmen, prominent writers, publicists and public figures, knowing the Azerbaijani people with whom they lived closely and being clo-

sely acquainted with their life, from time to time depicted the theme of Azerbaijan in one way or another. These depictions were also more widely contained in the Georgian press and Georgian prose. This interest arose from the closeness between the two friendly and neighboring peoples, as well as the literatures that have ancient history and rich literary friendship ties, and their living in conditions of friendship, neighborliness, and brotherhood has also affected their artistic thinking. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, prominent Georgian poets Rafael Eristavi (1824-1901), Giorgi Dvanadze (1829-1886), Ilya Chavchavadze (1837-1907), Akaki Tsereteli (1840-1915), Ivane Gomelauri (1867-1951), Aleksandr Abasheli (1884-1954), Vasil Gorgadze (1895-1973) and others dedicated their poetic works to Azerbaijan, while Zurab Antonov (1820-1854), Ivane Mchedlishvili (1870-1933), Anton Purtseladze (1839-1913) and others. As in their stage works, famous Georgian writers and public figures - Ivane Yevlakhishvili (1824-1888), Vasily Barnov (1856-1934), Giorgi Tumanov-Tumanishvili (1856-1920), Ilya Khoneli (1859-1900), Shio Aragvispireli (1867-1926), Giorgi Amilakvari (1870-1924), Irodion Evdoshvili-Khositashvili (1873-1916), Mikheil Javakhishvili (1880-1837) and others - also gave extensive space to the theme of Azerbaijan in their artistic and journalistic works. In these examples, the Georgian reader is given the opportunity to get acquainted with Azerbaijan with great enthusiasm and love, as well as with its historical past, the fugitive movement, folk heroes and natural beauties, and at the same time, it serves to further strengthen the friendship between the Azerbaijani and Georgian peoples and to develop Azerbaijani-Georgian literary relations at a higher level.

Keywords: Azerbaijan, Georgian, writer, journalist, publicist, journalism, press, work, prose, story, narrative, novel, creativity, description, fugitiveness, epic, friendship, Koroglu, Gachag Kerem

**МУШФИГ БОРЧАЛИ (ЧОБАНОВ),
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ТЕМА В ГРУЗИНСКОЙ ПЕЧАТИ И ПРОЗЕ
КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматривается азербайджанская тема в творчестве грузинских писателей и публицистов конца XIX - начала XX века, в многочисленных публицистических статьях и очерках, опубликованных ими в грузинской и русской прессе, а также в ряде литературных и художественных произведений. Показано, что подобно тому, как жизнь Грузии изображается в азербайджанской литературе и азербайджанской прессе, жизнь и образ жизни азербайджанцев постоянно и широко отражаются в грузинской литературе, в том числе в грузинской прозе, а также в грузинской прессе, создавая позитивные образы азербайджанского народа. В грузинской

литературе и грузинской прессе историческое прошлое, обычаи и традиции азербайджанского народа, великие социальные, экономические, культурные и политические новшества и прогресс, произошедшие в Азербайджане в этот период, дружба, братство, взаимопонимание и добрососедские отношения между азербайджанским и грузинским народами были одной из главных тем. В частности, храбрость и мужество азербайджанских беженцев стали интересными и прекрасными темами для грузинской литературы. Мы наблюдаем, что эти темы приобрели более интенсивный характер в грузинской прозе и грузинской прессе во второй половине XIX века. В целом, отчетливо видно, что грузинская проза, как и вся грузинская литература, переживала период большого возрождения. Многие грузинские писатели, известные литераторы, видные писатели, публицисты и общественные деятели, близко зная азербайджанский народ, с которым они жили, и будучи близко знакомы с его жизнью, время от времени так или иначе обращались к азербайджанской теме. Эти образы широко использовались в грузинской прессе и грузинской прозе. Этот интерес возник как из-за близости двух дружественных и соседних народов, так и из-за литератур, имеющих древнюю историю и богатые литературные и дружеские связи, а их жизнь в условиях дружбы, добрососедства и братства также оказала влияние на художественную мысль. В конце 19 - начале 20 века выдающиеся грузинские поэты Рафаэль Эристави (1824-1901), Георгий Дванадзе (1829-1886), Илья Чавчавадзе (1837-1907), Акакий Церетели (1840-1915), Иване Гомелаури (1867-1951), Александр Абашели (1884-1954), Василий Горгадзе (1895-1973) и другие посвятили свои стихи Азербайджану, а Зураб Антонов (1820-1854), Иване Мчедlishvili (1870-1933), Антон Пурцеладзе (1839-1913) и другие. Известные грузинские писатели и общественные деятели - Иванэ Евлахишвили (1824-1888), Василий Барнов (1856-1934), Георгий Туманов-Туманишвили (1856-1920), Илья Хонели (1859-1900), Шио Арагвистирели (1867-1926), Георгий Амилаквари (1870-1924), Иродион Евдошвили-Хоситашвили (1873-1916), Михаил Джавахишвили (1880-1837) и другие - также широко освещали тему Азербайджана в своих художественных и публицистических произведениях. Эти примеры дают возможность грузинскому читателю с большим энтузиазмом и любовью познакомиться с Азербайджаном, его историческим прошлым, движением беженцев, народными героями и природными красотами, и в то же время служат дальнейшему укреплению дружбы между азербайджанским и грузинским народами и развитию азербайджано-грузинских литературных связей на более высоком уровне.

Ключевые слова: *Азербайджан, грузинский, писатель, журналист, публицист, журналистика, печать, произведение, проза, рассказ,*

***повествование, роман, творчество, описание, беллет, эпос, дружба, Кёроглу,
Гачаг Керем***

Giriş

Gürcü ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusu, Azərbaycan xalqının həyatı, tarixi keçmişi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, məişəti, adət və ənənələri, qaçaqlıq hərəkəti, xalqlar arasındakı dostluq, qarşılıqlı dialoq münasibətləri tarixən əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bu ənənə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf etmişdir. Həmin illərdə Azərbaycanda baş verən böyük ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni irəliləyişlər gürcü mətbuatında olduğu kimi, gürcü ədəbiyyatında da öz əksini tapmışdır. Gürcü mətbuatı Azərbaycan haqqında bəhs edən məqalələr dərc etməklə kifayətlənməmiş, öz səhifələrində gürcü yazıçılarının Azərbaycan mövzusunda yazdıqları nəsr əsərlərinə, roman, povest və hekayələrə də yer vermişdir. Belə əsərləri bir qayda olaraq əsasən gürcü jurnalistləri yazmışlar. Onlar publisistik məqalələrində olduğu kimi, məzmununu real həyatdan götürdükləri bədii əsərlərində də, şirin və oynaq dillə gürcü oxucularında Azərbaycan haqqında aydın təsəvvür oyatmağa çalışmışlar. Bir çox gürcü ədibləri, yazıçıları iç-içə yaşamaları səbəbindən çox yaxşı tanıdıqları, eyni zamanda, folkloruna, ədəbiyyatına və mədəniyyətinə daha yaxşı bələd olduqları dost və qonşu Azərbaycan xalqının həyatını öz əsərlərində zaman-zaman bu və ya digər şəkildə təsvir etmişlər. Bu təsvirlər gürcü mətbuatında olduğu kimi, gürcü nəsrində də, geniş şəkildə ehtiva olunmuşdur. Bu ehtiva, iki dost və qonşu xalqın, eləcə də, qədim tarixə və zəngin ədəbi və əbədi dostluq əlaqələrinə malik olan ədəbiyyatlar arasındakı yaxınlıqdan irəli gəlmiş, onların mehriban dostluq, qonşuluq və qardaşlıq şəraitində yaşamaları bədii düşüncəyə də sirayət etmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında gürcü, gürcü ədəbiyyatında isə Azərbaycan mövzusunun güclənməsinə təkan vermiş, nəticədə xalqlarımız arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətləri daha da möhkəmlənmişdir.

Azərbaycan həyatının gürcü mətbuatında, gürcü publisistikasında və gürcü ədəbiyyatında geniş şəkildə görünməsinin başqa bir səbəb isə XIX əsrin sonlarında Bakının artıq böyük neft və sənaye şəhəri kimi məşhurlaşması, burada baş verən yeniliklər, müxtəlif hadisələr olmuşdur. Beləliklə, klassik gürcü ədəbiyyatından fərqli olaraq son yüz əlli illik gürcü ədəbiyyatında, xüsusilə də, gürcü nəsrində Azərbaycan həyatının daha geniş şəkildə təsvir olunduğunun və azərbaycanlıların bədii obrazlarının yaradıldığıının şahidi oluruq. Daha dəqiq desək, Azərbaycan həyatı, xalqımızın adət və ənənələri, keçdiyimiz şanlı yol, Azərbaycan və gürcü xalqlarının yadelli işğalçılara qarşı birgə mübarizədə möhkəmlənmiş dostluğu gürcü ədəbiyyatını maraqlı mövzularla zənginləşdirmişdir.

Tədqiqat

Mətbuatdan və tarixdən də məlum olduğu kimi, XIX əsrdə çara və çarın Rusiya imperiyasına qarşı mübarizənin formalarından biri kimi qaçaqçılıq hərəkəti Cənubi Qafqazda, Rusiyada və digər ərazilərdə daha geniş yayılmışdı. Bu hərəkət yazıçılara,

o cümlədən, gürcü ədiblərinə, gürcü şair və yazıçılarına yeni mövzu vermişdir. Onlar Azərbaycanda qaçaqçılıq hərəkatını xüsusi diqqətlə izləmiş, öz ədəbiyyatlarını qəhrəmanlıq mövzusunda yeni-yeni əsərlərlə zənginləşdirmişlər.

Azərbaycanın xalq dastanlarının qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Qarabağlı Qaçaq Aslan bəy, Dəli Alı, Mehralı bəy və başqalarının, həmçinin onların silahdaşlarının şərəfinə yüzlərlə şeirlər, nəğmələr, dastanlar, qoçaqlamalar, söyləncələr gürcülər arasında da yayılmış və bu, gürcü ədəbiyyatında da öz geniş əksini tapmış, gürcü ədəbiyyatının mövzu obyektinə çevrilmiş, xüsusilə də bu mövzu ədəbiyyatın əsas təbliğ vasitələrindən biri olan mətbuatda da öz geniş əksini tapmışdır. Tiflisdə gürcü və rus dillərində nəşr olunan qəzetlərin səhifələrində onların şücaətləri barədə xəbərlərdə, oçerklərdə Koroğlu da, Kərəm də, Aslan da, eləcə də, digər qaçaqlarımız, xalq qəhrəmanlarımız, el igidlərimiz olaraq tanındılmışdır. (*Məmmədli, 2022, 69*)

“Koroğlu” haqqında ilk mətbu yazı da məhz Gürcüstanda - Tiflisdə çap olunmuşdur. Belə ki, 1828-ci ildən Qafqazda nəşr olunmağa başlamış ilk rus mətbuatı olan “*Тифлисские ведомости*” (“*Tiflisskiye vedomosti*” - “*Tiflis xəbərləri*”, 1828-1832) qəzetinin 1830-cu il 23 avqust tarixli 68-ci sayında çap olunmuş naməlum müəllifin “*Деревня Огруджа: замок разбойника Урушана Кер-оглы, его история, рассказ об эриванском Сардаре*” adlı məqaləsi, daha dəqiq desək, məlumat səciyyəli rəvayət-hekayətdə ilk dəfə olaraq Koroğlu qalasından və dastanın bir qolundan bəhs edilmişdir. (*Cəfərov Ə.*) Həmin yazıdan sonra da dastandan kiçik parçalar, hekayət-rəvayət səciyyəli olmaqla əsasən məlumat xarakterli yazılar “*Тифлисские ведомости*” (“*Tiflisskiye vedomosti*” - “*Tiflis xəbərləri*”) qəzetinin, eləcə də, 1832-ci ildə həmin qəzetin tərcüməsi və əlavəsi kimi nəşr olunmuş “*Tiflis əxbarı*”nın səhifələrində çap olunmuşdur.

“Tiflis əxbarı”ndan bir neçə il sonra Azərbaycan xalqının möhtəşəm qəhrəmanlıq eposu olan “Koroğlu” haqqında məlumatlar Avropada yayınlanmışdır. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərindən Qafqaza, əsasən də, Azərbaycana səyahət etmiş görkəmli tarixçi, səyyah, yazıçı və etnoqraflar nəşr etdirdikləri kitablarda “Koroğlu” eposu haqqında müxtəlif həcmli məlumatlar və ya Qafqazda olduqları zaman qeydə aldıkları rəvayətlərdən parçaları oxucuların ixtiyarına vermişlər. Həmin rəvayətlərdən biri 1839-cu ildə fransız səyyahı Frederix Duboys de Montperunun (Frederic Dubois de Montpereux, 1798-1850) fransız dilində yazdığı “*Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée*” adlı “Səyahətnamə”sində verilmişdir (*Montpereux, s.455-457*) Bununla da, “Koroğlu” dastanının Avropada nəşri və öyrənilməsi tarixi başlamışdır. (*Balakişiyev, 2006, N: 4*)

“Koroğlu” dastanı haqqında başqa bir məlumat Frederix Duboys de Montperunun yuxarıda qeyd etdiyimiz məlumatının nəşrindən düz bir il sonra 1840-cı ildə Peterburqda çıxan bir məcmuədə milliyətcə polyak-fransız olan rus etnoqrafı İvan Şopen (1798-1870) tərəfindən nəşr olunmuşdur. O, 1829-1832-ci illərdə Tiflisdə Qafqaz ca-

nişinliyində məmur işlədiyi zaman, daha dəqiq desək, 1830-cu ildə Tiflisə yaxın ərazidə yerləşən Qocur yaylağındakı qədim qalanın adının “Koroğlu qalası” olduğunu öyrəndikdən sonra, onunla bağlı daha geniş məlumat öyrənməyə maraq göstərmiş, bir-birindən maraqlı rəvayətlər dinləmiş və topladığı məlumatlar əsasında sonralar bir sıra əsərlər yazmış və Peterburqda çap etdirmişdir. Epos haqqında nəşr edilən digər zəngin mənbə isə məşhur polyak əsilli şərqşünas, şair, mütərcim və diplomat Aleksandr Leonardoviç Xodzko (Alexander Chodzko, 1804-1891) məxsusdur. O, Peterburqda olarkən Rusiya şərqşünaslığı elminə böyük töhfələr vermiş məşhur azərbaycanlı şərqşünas alim, şair, Sankt-Peterburq universitetinin professoru Mirzə Cəfər Topçubaşovdan (1790-1869) Şərq dillərini mükəmməl öyrəndikdən sonra, 1830-cu ildə Cənubi Azərbaycana gəlmiş, burada Rusiya Missioner Təşkilatında və Təbrizdəki rus səfirliyində tərcüməçi işləmiş, sonralar isə Rəşt və Gilanda səfir vəzifəsində çalışmış və elə həmin illərdə Cənubi Azərbaycan aşığılarından topladığı, xüsusilə də azərbaycanlı Aşıq Sadığın ifasından yazıya aldığı “Koroğlu” dastanının 13 məclisini (o, qolları məclis adlandırmışdır-M.Ç.) özüylə Avropaya aparmış, tərcümə etmiş və İ.Şopendən iki il sonra 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində nəşr etdirmişdir. (Həmin kitab 1971-ci ildə Nyu-Yorkda uyğunlaşdırılaraq yenidən nəşr olunmuşdur.-M.Ç.) Dünya xalqlarının “İliada”, “Odisseyə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” və s. əsərləri ilə bir cərgədə dayaan “Koroğlu” dastanının tədqiq və nəşrində xidmətləri ölçüyəgəlməz A.L.Xodzko “Koroğlu” dastanını Avropaya tanıtmada, geniş oxucu kütləsinə çatdırmaqla böyük bir iş görmüşdür. Onun 1842-ci ildə Londonda nəşr olunan “Koroğlu” dastanının Parisdə qorunan əlyazma nüsxəsinin sonunda tarix hicri-qəməri təqviminə 1250(1832)-ci il olaraq göstərilmişdir. A.L.Xodzkonun London nəşri O.Volf tərəfindən tam şəkildə alman dilinə tərcümə olunaraq 1843-cü ildə Berlində, Jorj Sand və Adolf Berje tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunaraq 1853-cü ildə Parisdə çap olunaraq oxuculara çatdırılmışdır. XIX əsr fransız ədəbiyyatı klassiki Jorj Sand “Koroğlu” dastanını “dünyada ən zəngin və ən gözəl nümunə” saymış və Koroğlunun özünü “milli dahi” adlandıraraq, olsun ki, bir az da hissə qapılıraq, bir qadın qısqanclığı və hikkəsi ilə dastandakı kiçik bir nəzm parçası barədə “bu, bütün Viktor Hüqo yaradıcılığına bərabərdir” demişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Frederix Duboysun qələmə aldığı rəvayəti, bir az fərqlə, lakin bir qədər daha geniş formada, 18 il sonra XIX əsrin I yarısında Qafqaza səyahət etmiş alman (Prusiyyə) səyyahı, etnoqraf və yazıçısı Baron Avqust fon Haksthauzen (1792-1866) də yazıya almışdır. Nəsr hissəsi alman dilində, şeir parçaları isə Azərbaycan dilində olan həmin “Koroğlu” hekayəti sonralar “Kor Ubeyd və onun oğlu Koroğlu haqqında tatar rəvayəti” adı ilə 1857-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış “Zaqafqaziya əyaləti” adlı kitabda çap edilmişdir. (Гакстгаузен, 1857, s.149-153).

Bütün bu sadaladıqlarımıza baxmayaraq, deməliyik ki, “Koroğlu” eposunun toplanıb nəşr və təbliğ olunmasında ilk böyük rolu və əvəzsiz xidmətləri olmuş

mətbuat orqanı kimi 1846-1918-ci ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Kavkaz” (“Qafqaz”) qəzetinin adını çəkməliyik. Qəzetinin elə ilk saylarından başlayaraq, Koroğlu ilə bağlı hadisələrin, rəvayətlərin, dastan parçalarının nəşrinə geniş yer verilmişdir. Dastanın bir çox parçaları məhz elə ilk dəfə “Kavkaz” qəzetinin 1846, 1847, 1853, 1857, 1859, 1903 və sonrakı illərdəki saylarında geniş şəkildə təsvir edilmişdir. Hətta, həmin yazıların bəziləri gürcü ziyalıların “Koroğlu” dastanından tərcümələrini və Koroğlu ilə bağlı digər məqalələri də özündə ehtiva etmişdir.

“Kavkaz” qəzetinin 1846-cı ildə buraxılmış 39-cu nömrəsində A.Vişeslavtsevanın dərc etdiyi “Сказка о Кара оглы” (“Qaraoğlu haqqında nəğil”) adlı yazısı xüsusilə maraq doğurur. Doğrudur, müəllif həmin yazıda qəhrəmanın adını *Kara-oğlu* (*Qara-oğlu*) kimi vermişdir, lakin onun Koroğlu haqqında ətraflı bilgiyə malik olduğu göz qabağındadır.

“Koroğlu” eposunun gözəl məziyyətlərindən biri də onun beynəlmiləl xarakterə malik olmasıdır. Buna görə də, bütün xalqlar kimi, qardaş gürcü xalqı da onu məhəbbətlə sevmiş və bu gün də sevir. Hələ, 1847-ci ildə milliyətcə gürcü əsilli Xristafor Cəlalov da Koroğlu mövzusunda müraciət etmiş və o, bu barədə öz fikirlərini yazıb “Koroğlu” başlığı ilə “Kavkaz” qəzetinin № 22-ci sayında dərc etdirmişdir: “Asiyada aşıqlar tarixçilərin yerini tutmaqla, hamının hörmət və rəğbətini qazanmışlar. Belə şairlərin sırasında demək olar ki, birinci yeri hazırkı dövrdə hamı tərəfindən oxunan, hərarətli hisslər və yüksək ideallarla dolu qoşmaları olan Koroğlu tutur.” (*Джалалов, 1847, № 22*) Xristafor Cəlalov həmin məqalədə daha sonra yazmışdır: “*Xalq (gürcü xalqı - M. Ç.) arasında Koroğlunun həyatına dair küllü miqdarda gözəl, xoşagələn əfsanə və hekayələr gəzir. Onun igidliyi səyyar gürcü aşıqlarının ən sevimli mahnı və rəvayətlərini təşkil edir.*” (*Çobanov, 1972*)

“Kavkaz” qəzetin 1853-cü il 53-54-cü saylarında dərc olunmuş “*Qafqazın köhnə sakininin qeydləri*” adlı məqalədə isə göstərilir ki, yerli aşıqlar Koroğlunun həyatı və onun Kaflanqdan tutmuş Tiflisə qədər olan yerlərdə göstərdiyi misilsiz igidlikləri mahnılarda tərənnüm edirlər: “*Koroğlu haqqında rəvayətlər gürcü yazılı ədəbiyyatına yol tapana qədər, şübhəsiz ki, əhali arasında uzun müddət şifahi şəkildə yayılıb, adamlarda bədii zövqün formalaşmasında müstəsna rol oynayıb.*”

“Kavqaz” qəzetinin 1853-cü ildə işıqüzü görmüş 51-ci nömrəsində dərc olunmuş “*Їз записок кавказскоґо старочила, селеніе Оғрудца, замок Кер-оғлу*” sərlovhəli məqalədə də Koroğlu haqqında məlumatlar verilmişdir.

“Koroğlu” dastanının yuxarıda qeyd etdiyimiz London - Aleksandr Leonardoviç Xodzko (Alexander Chodzko, 1804-1891) nəşrinin (*Alexander Chodzko, 1842; repr., New York, 1971*) ruscaya tərcüməsi və çapı da “Koroğlu” dastanının nəşrində əvəzsiz xidmətləri olmuş S.S.Pennin və yenə də “Kavkaz” qəzetinin adı ilə bağlıdır. S.S.Pennin A.L.Xodzkonun nəşrini rus dilinə tərcümə edərək, onu əvvəlcə 1856-cı ildə Tiflisdə “Kavkaz” (“Qafqaz”, 1846-1918) qəzetinin bir neçə nömrəsində, daha dəqiq desək, 21-24, 26, 27, 30, 34, 36-42-ci saylarında (*Penn, 1856*), sonra isə “*Кер-оғлу*,

восточный поэт-наездник” (“Koroğlu - Şərqi basqınçı şairi”) adı ilə Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap etdirmiş, bununla da, eposun rusdilli oxucular arasında böyük auditoriya və geniş şöhrət qazanmasına zəmin yaratmış, əvvəlki illərdəki zəif və təhriş olunmuş variantları unutturmuşdur. Bundan sonra dastanın bir sıra qol, epizod və nəğmələri müxtəlif peşə sahibləri - müəllim, tələbə, etnoqraf, şərqsünas və b. tərəfindən toplanaraq ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində dərc olunmuşdur. (*Əfəndiyev, 1958, Sadıqov, 1959*)

S.Penn 1856-cı ildə öz tərcüməsinə yazmış olduğu “*Mütərcimdən*” başlıqlı müqəddimədə A.L.Xodzkonun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və qeyd etmişdir ki, Koroğluya məxsus improvizasiyalar Qafqazda yerli sazandarların (sazəndələrin), xalq nəğməkarlarının, el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzən el aşığılarının ifasında tez-tez səsləndirilməkdədir. Həmin nəğmələr bu gün də müğənnilərin dilindən düşmədiyi halda, təəssüflər olsun ki, bu günədək bütövlükdə toplanmamış və rus dilində çap olunmamışdır. İstisna kimi bir neçə cılız hekayətə oxşar parçaları göstərmək olar ki, burada Şərqi orijinallığı, xalq dili və ruhu saxlanılmayıb, itirilmişdir. Professor İsrail Abbaslı haqlı olaraq yazır ki, S.S.Penn Tiflis ədəbi mühiti ilə, eləcə də, “*Koroğlu*” eposu ilə yaxından tanış idi. O, Tiflis ədəbi mühitində adı hal sayılan bir çox aşığı-söz məclislərinin iştirakçısı olmuş, burada xalq qəhrəmanının şərinə qoşulmuş dastan və nəğmələrə dəfələrlə qulaq asmışdı. (*Abbaslı, 2005, s.6*) Kitabda təqdim edilən improvizasiyalar məşhur şərqsünas alim Aleksandr Xodzkonun Şərqi səyahəti və onun burada keçirdiyi 13 il müddətində türk dilində yerli xalqdan topladığı və hər biri müxtəlif dövrlərə aid olan yerli rəvayətlərdir. “*A.L.Xodzko kimi nüfuzlu şərqsünasın şəxsiyyəti, habelə mənim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz.*” (*Abbaslı, 2001. s.80-96.*)

Maraqlıdır ki, tədqiqatçı ön sözüdə “*koroğluxan*” sözünü işlədir ki, bu ifadənin ikinci hissəsini təşkil edən “*xan*” sözü eynən “*qəzəlxan*” ifadəsindəki mənanı ifadə edir və bir növ ana dilimizdəki “-çı” (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə üst-üstə düşür, yəni “*koroğluçu*”, “*koroğluçu aşığı*”. Bu isə o deməkdir ki, Qırğızıstanda xüsusi mənşəçilər olduğu kimi, Azərbaycanda da bir vaxtlar xüsusi koroğluçular olmuşlar.

S.S.Penn də A.L.Xodzkonun fikrinə qoşulmuş, dastanın yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlamış, Koroğlunun Təkə boyuna mənsub bir türkmən və əslən Şimali Xorasanlı olduğunu qəbul etmiş, onun Cənubi Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda yaşaması və II Abbas zamanında (1617-1648) əsasən Xoy-Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq edən bir quldur-şair olması fikrini dəstəkləmişdir. (*Abbaslı, 2002, s.10-72.*)

Doğrudur, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, S.S.Penn-dən daha əvvəl də Koroğlu mövzusunda müraciət olunmuş, bu barədə 1847-ci ildə “*Kavkaz*” qəzetinin səhifələrində bir neçə məqalə dərc olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, S.Pennin rus və gürcü tədqiqatçılarına böyük təkan verdiyi danılmaz faktdır. Burada bir maraqlı fakta

diqqət çəkmək də tam yerinə düşər ki, eposun S.S.Penn tərəfindən dərc edilməsindən sonra “Koroğlu” dastanına maraq xeyli artmış, bir-birinin ardınca azərbaycanlı, rus, gürcü və s. xalqların nümayəndələri olan ziyalılar, bir sıra məqalələr yazmışlar. Qısa bir müddət sonra dastanın güney variantı 10 nəfərdən artıq müxtəlif gürcü tərcüməçiləri tərəfindən sərbəst şəkildə gürcü dilinə çevrilərək bir neçə dəfə çap edilmişdir.

Azərbaycan mövzusunda, xüsusilə də Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatına maraq göstərən tanınmış gürcü ədiblərindən biri də Giorgi Qviniaşvili (გიორგი ღვინიაშვილი) olmuşdur. Onun 1884-cü ildə “İveria” (“ივერია”) jurnalının № 5-6-cı saylarında dərc olunmuş “Qafqazda qaçaqçılıq haradan meydana çıxmışdır?” (“საიდან წარმოხდება კავკასიაში ყაჩაღობა”) sərlövhəli geniş həcmli məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. (Qviniaşvili, 1884, s.139-150). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, əvvəllər həftəlik qəzet kimi çıxan, 1879-cu ildən jurnala çevrilən “İveria” (1877-1885) XIX əsrin ikinci yarısında gürcü ziyalılarının milli-azadlıq hərəkatını təmsil edən “Birinci qrup”un (“პირველი ჯგუფი” - “Pirveli dasi”) orqanı olmuş, Gürcüstanda çarizmin ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparmış, səhifələrində Azərbaycan mövzusunda tez-tez və həm də geniş yer vermişdir. Qafqazda qaçaqlığın meydana gəlməsi səbəblərin araşdıran müəllif öz məqaləsində qaçaqlığın “əsarətə, istismara qarşı, ədalət uğrunda mühüm mübarizə forması” olması qənaətinə gəlmişdi. O dövrdə çarizmin kəndli kütlələrinin hüquqlarını tapdaması nəticəsində Güney Qafqazda kəndlilərin azadlıq hərəkatı genişlənmişdi. Bu hərəkat Azərbaycan xalqı arasında daha geniş yayılmışdı. Q. Qviniaşvili öz məqaləsində qaçaqçılığı həm də zamanənin bəlası adlandırmış; bu bəlanın təkcə Qafqazda deyil, Rusiyada və Avropada da geniş yayıldığını göstərmişdir. O, “qaçaq” sözünün mənasını da izah edərək, onun “qaçaq” sözü yerli sözdür və Qafqazın bütün xalqları bu sözü başa düşürlər” (Qviniaşvili, 1884, s.142) izahında və bu sözün Azərbaycan sözü olduğunu qəbul etməsi qaçaqçılığın həmin dövrdə nə qədər geniş yayıldığını və ictimai həyatda tanınmış olduğunu təsdiq etmişdir. Müəllif məqalədə qaçaqçılığın meydana çıxmasının dərin ictimai kökləri olduğunu yazmış, qaçaqçılığın yayılmasını savadsızlıqla, avamlıqla əlaqələndirmək istəyənlərin fikrini təkzib etmişdir. Q. Qviniaşvili yazır: “Bəziləri qaçaqçılığın meydana çıxmasını belə izah edirlər: qafqazlı əməyi sevmir və zəhmət çəkmədən var-dövlət qazanmaq üçün qaçaqçılığa başlayır” (Qviniaşvili, 1884, s.141) Məqalə müəllifi bu cür fikirlərə qarşı çıxır. Bununla belə, o, özü də Qafqazda qaçaqçılığın meydana çıxmasının səbəblərini düzgün izah edə bilmir, ictimai həyatdakı bu hadisəni ayrı-ayrı adamların qəhrəmanlıq göstərmək, ad-san qazanmaq cəhdi kimi qiymətləndirir, “qəhrəman adı almağın qafqazlı üçün həyat işi olduğunu” (Qviniaşvili, 1884, s.144) yazır. Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün M.F. Axundzadənin “Xırs quldurbasan” komediyasına müraciət edərək yazır: “Komediyanın qəhrəmanı sevdiyi Pərzad ona ərə getməkdən imtina edənə qədər karvan qabağı kəsməyə cəsarət etmir. Pərzadın rəfiqələri ona gülürlər ki, bir dəfə belə qəhrəmanlıq göstərməyən adama ərə getmişdir.” (Qviniaşvili, 1884, s.145)

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1881-1915-ci illərdə Tiflisdə “Кавказский учебный округ” tərəfindən nəşr olunmuş “SMOMPK” - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin səhifələrində də Azərbaycan və gürcü ziyalıları tərəfindən toplanmış “Koroğlu” rəvayətlərinə rast gəlirik. Həmin yazılar içərisində Qori Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu və əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadənin “SMOMPK”-in 1890-cı ildə nəşr olunmuş 9-cu buraxılışında “Предание о разбойник Кер-оглы” (“Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət”) başlıqlı məqaləsi diqqəti daha çox cəlb edir. Maraqlıdır ki, toplayıcı-müəllif hər şeydən öncə, Koroğlu nəğmələrini orijinalda təqdim etməyi zəruri saymış, sonra isə onların rus dilinə tərcümələrini vermiş və həmin nəğmələrin xalq içərisində geniş vüsət almasını qeyd etmişdir: “Zaqafqaziya tatarları (türkləri-M.Ç.) bilavasitə yaradıcısı saydıqları Koroğlunun nəğmələrini böyük həvəslə oxuyurlar. Xalq aşığı (nəğməkarları) balalaykanın (sazın-M.Ç.) müşayiəti ilə Koroğlunun həmin nəğmələri hansı şəraitdə qoşduğunu ətraflı təsvir edirlər. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq Koroğluya aid edilən bir çox nəğmələrin yaranması qaranlıq və müəmmalı qalmaqdadır. Şübhəsiz ki, öz qaynaqlarına görə bu nəğmələr xalqa aiddir - çünki hər şeydən öncə, onlarda tamamilə xalqın rəngarəng düşüncə tərzini aydın şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.” (Велизаде, 1890, c.121) Öz yazısında “Koroğlu” dastanının bir neçə versiyası olduğunu vurğulayan M.M.Vəlizadə dastanın Azərbaycan versiyalarından fərqli olaraq, Acar və Kartli versiyalarında Koroğlunun əsasən Trialet dağlarında məskən saldığını qeyd etmişdir. (Велизаде, 1890, c.122)

“SMOMPK” - “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” (“Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi”) adlı məcmuənin 1898-ci ildə çap olunmuş 24-cü buraxılışında Qori Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının tələbəsi G.Şamilovun qələmə alaraq “Gürcü əfsanə və nağılları” seriyasından dərc etdirdiyi “Koroğlu” sərlövhəli yazısında dastandan müəyyən kiçik parçalar da verilmişdir. Həmin nümunədə (Şamilov, 1898, c.82.) qeyd edildiyi kimi “...heç bir məqsədi, ictimai dünyagörüşü olmadan igidliyə girişən və “yarımvəhşi həyat sürən” Koroğlu surəti” (Fərhadov, 1968, s.50.) canlandırılmışdır.

P.Krasnovun “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildə nəşr olunmuş 17-ci nömrəsində “Kavkazskie zametki i legenda o Ker-oqli” (Krasnov, 1903), “Russkiy invalid” (1813-1917) qəzetinin 1903-cü ildə çap olunmuş 5-ci nömrəsində “Ker-oqli i Kerem” (Krasnov, 1903), K.Qorbunovanın “Животическая Россия” (1901-1905) jurnalının 1903-cü ildə işıqüzü görmüş 148-ci nömrəsində dərc olunmuş “Zamok Ker-oqli iz qruzinskix legend” (Qorbunova, 1903) və s. məqalələrdə də oxucuya igid və mərd Koroğlu haqqında bir sıra məlumatlar təqdim edilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, “Koroğlu” dastanının Tiflis əlyazması genişliyi ilə yanaşı həmçinin bizə bütöv şəkildə gəlib çatan yeganə əlyazmadır. XIX əsrin ortalarına aid

edilən, Təbrizdə yazıya alınmış Tiflis nüsxəsi həcm və məzmun etibarilə daha geniş süjeti əhatə edir, 384 vərəq (768 səhifə), 28 məclisdən ibarətdir. (Paris nüsxəsində olduğu kimi, burada da qolara “məclis” deyilir. Bizcə, həmin qolların hər birini dastançı aşıqların ayrı-ayrı məclislərdə söylədiklərini nəzərə alaraq, hər biri ayrıca “məclis” adlandırılmışdır-M.Ç.). Bu əlyazma haqqında ilk dəfə gürcü tədqiqatçısı Lia Çlaidze (ლია ჩლაიძე) 1967-ci ildə Tbilisi Dövlət Unuversitetinin Əsərlərində məlumat vermişdir. (Члаидзе, 1967) O, həmin unikal nüsxəni Tiflisdəki akademik K.Kekelidze adına Gürcüstan Milli Əlyazmaları İnstitutundan tapdığını və hazırda da orada xüsusi fond da qorunduğunu bildirmişdir. Lia Çlaidze sonralar da “Koroğlu” dastanı ilə bağlı tədqiqatını davam etdirmiş, 1978-ci ildə Gürcüstan Elmlər Akademiyasının akademik Q.V.Tsereteli adına Şərqsünəslıq İnstitutunun elmi şurasının qərarı ilə “Meçniereba” nəşriyyatında “ქობულლის ეპოსის ქართული ვერსია” - “Грузинская версия эпоса “Кер-оглы” (“Koroğlu” eposunun gürcü versiyası”) adlı kitabını gürcü və rus dillərində çap etdirmişdir. L.Q.Claidzenin aşkara çıxartdığı həmin nüsxə sonralar azərbaycanlı alimlər Xalq Koroğlu, Fərhad Fərhadov, Dilarə Əliyeva, Mədəd Çobanov, Hüseyn İsmayılov, Füzuli Bayat, Elnarə Tofiqqızı və b. tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Alimlərin ortaq fikrinə görə, “Koroğlu” dastanının ən orijinal variantı hesab olunan bu əlyazma dil və üslub baxımından eposun Azərbaycan versiyasına aiddir. Onu da qeyd edək ki, azərbaycanlılarla bərabər başqa xalqların yazıçıları da, o cümlədən, bir çox tanınmış gürcü jurnalist və publisistləri, görkəmli gürcü şairləri, nasirləri, dramaturqları da ilk növbədə Azərbaycanın xalq qəhrəmanlarına müraciət etmiş, 7777 dəlisi ilə bütün dünyada məşhur olan xalq qəhrəmanımız Koroğluya, eləcə də, təkcə Qafqazda və Kubanda deyil, İran və Türkiyədə də məşhur olan igid və mərd Qaçaq Kərəmə, Qarabağlı Qaçaq Aslan bəyə, Dəli Aliya və başqalarına sonsuz sayda məqalələr qələmə almış, xeyli sayda şeirlər, hekayələr, povestlər, romanlar, poemalar və pyeslər həsr edərək bir-birindən gözəl əsərlər yazmış, yüksək səviyyədə onun bədii obrazını yaratmış, bir çoxları isə öz əsərlərində onların adını çəkmiş, göstərdikləri qəhrəmanlıqlardan söhbət açmışlar.

Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu obrazı deyərəkən ilk yada düşən XIX əsrin məşhur nasir, etnoqraf, tərcüməçi və səyyahlarından olan İvane İvanoviç Yevlaxov (Yevlaxişvili) (ივანე ივანეს ძე ევლახოვი (ევლახიშვილი), 1824-1888) tərəfindən 1849-cu ildə yazılmış “Şamlıbel dərəsi” - “შამლობელის ველი” - “Шамлыбельская долина” - povestindəki Koroğlu yada düşür. Azərbaycan xalq dastanında olduğu kimi, povestdə də, Koroğlunun ən yaxın silahdaşı Eyvazdır. Lakin məkan fərqlidir. Dastanda məkan Çənlibeldir, povestdə isə məkan Tiflisin yaxınlığında, Qocor yaylasındaki 9-cu əsrə aid edilən Koroğlu qalasıdır.

Onu da qeyd edək ki, 1824-cü ildə qədim Şamaxıda doğulmuş və uşaqlıq illərini Şamaxıda yaşamış, sonralar, Tiflisdə və Moskvada təhsil almış, uzun illər Tiflisdə, Şəkidə və Şamaxıda yüksək vəzifələrdə çalışmış və 1888-ci ildə Tiflisdə dünyasını dəyişmiş İ.İ.Yevlaxişvili “XI-XII əsrlərdə Gürcüstanda tarixi hadisələrə baxış”

(1846), "Krames Mexanik Kukla Teatrı" (1846), "Tiflis haqqında qeydlər" (1846), "Tiflisdə yeni il" (1847), "Mingreliya yolunda qeydlər" (1847), "Muşa" (1851), "Gürcüstanın xalq mahnıları və xanəndələri haqqında" (1850), "Tiflis" (1851), "Fövqəladə bir hadisə" (1852), "100 gürcü atalar sözü və məsəlləri rus dilində" (1852) "Gürcüstan teatrı" (1855), "Tiflis" 28. "İmam-Hüseyn" (1857), "Bakıda bir həftə" (1861), "Fars poeziyası" (gürcücə, 1864), "Şamaxıda Dumalar (ata)" (1887) və s. məqalələri, nəsr əsərləri, qısa hekayələri, məişət esseləri, eskizləri ilə məşhur olsa da, bədii əsərlərindən ən çox diqqət çəkəni və ona böyük şöhrət gətirən Azərbaycan eposunun qəhrəmanı Koroğluna həsr olunmuş "Şamlıbel dərəsi" (1849) povesti və "Toy" (1850) komediyasıdır.

"Şamlıbel dərəsi" ("შამლობელის ველო" - "Шамлыбельская долина") povestinin və eləcə də, həmin povestdən bəzələnərək, görkəmli gürcü yazıçı və dramaturqu, daha dəqiq desək, gürcü dramaturgiyasının qurucularından, eyni zamanda, ilk tanınmış aktyor-rejissorlarından olan Zurab Antonov (ზურაბ ანტონოვი, 1820-1854) tərəfindən 1853-cü ildə eyniadlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında yazılmış ilk gürcü faciəsi olan "Koroğlu" ("ქოროღლო", 1853) 4 pərdəli dram əsərinin əsas qəhrəmanı - Koroğlu obrazı gürcü səhnəsində xalqın havadarı olan, onun azadlığı uğrunda vuruşan, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan və həm də, yoxsulları təmsil edən ilk qəhrəman idi. (Yeni gürcü ədəbiyyatı, 1972, 300) Elə buna görə də, Zurab Antonovun "Koroğlu" pyesində yaratdığı əsas qəhrəman - yoxsul kəndliləri müdafiə edən və istismarçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparan Koroğlunu Gürcüstanda sadə gürcü xalqı da öz milli qəhrəmanları kimi sevmiş, ona böyük hörmət və məhəbbət bəsləmişdir.

Zurab Antonovun "ქოროღლო" - "Koroğlu" (1853) pyesində Koroğlunun qocalığı dövründə Gürcüstanda, Tiflisin yaxınlığında olan Qocor yaylasındakı Koroğlu qalasında yaşadığını göstərmişdir. Pyesdə Koroğlunun dəliləri arasında Gürcüoğlu adlı bir dəlinin olması da xalqlar arasında dostluğun, birgə mübarizənin simvolu kimi qiymətləndirilə bilər. Həmin illərin mətbuatını vərəqlədikdə, açıq-aydın görünür ki, gürcü dramaturqu Zurab Antonovun "Koroğlu" adlı dördpərdəli dram əsəri, əsl hadisə kimi qarşılanmış, "Kavkaz" qəzeti özünün 1853-cü il 6 iyun tarixli sayında pyes haqqında geniş məqalə çap etmiş və elə həmin il Tiflisdə ayrıca kitab şəklində çap olunan "Koroğlu" əsərinin "gürcü dilində ilk gözəl dram" olduğunu, oxucular və tamaşaçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandığını yazmışdır. Z. Antonovun o dövənlərdə çox məşhur olan və dəfələrlə gürcü səhnəsində göstərilən "Koroğlu" əsəri 1862-də Tiflisdə təkrarən ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. Müəllif "Koroğlu" dramının yaranma tarixi haqqında məlumat verərkən, faciənin məzmununu İvane Yevlaxişvilinin (1824-1888) 1849-cu ildə nəşr edilmiş "Шамлыбельская долина" - "Şamlıbel vadisi" povestindən götürdüyünü qeyd etmişdir. (Yeni gürcü ədəbiyyatı, 1972, 300)

İ. Yevlaxişvilinin 1849-cu ildə çapdan çıxmış əsərinin süjet zəminində də Azərbaycan eposunun dayandığını göz önündə tutaraq deyə bilərik ki, elə Z. Antonovun

“Koroğlu”su da eyniadlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır. (Hacıyev, 2001, 52).

Zurab Antonovun “Koroğlu” əsərinin qısa məzmunu 1876-cı ildə “Droeba” (“*დროება*”) qəzetinin N:32-34-cü saylarında dərc olunmuş, “İveria” (“*ივერია*”) qəzetinin 1889-cu il N:103, 117, 120-ci saylarında isə əsərin Mixeil Tamaraşvilinin köməyi ilə Aslan İsmayılov tərəfindən Azərbaycancaya tərcümə edilərək, Tiflisdə Azərbaycan dilində tamaşaya qoyulması haqqında məlumatlar verilmişdir. (Məmmədli, 2022, 107) Zurab Antonovun “Koroğlu” əsəri haqqında “Koroğlu” eposunda Gürcüstan faktorı”, “Gürcü dramaturgiyasında Azərbaycan mövzusu”, “Gürcü ədəbiyyatında Koroğlu obrazı” və s. məqalələrimizdə ətraflı məlumat vermişik.

Öz əsərlərini “Mtatsmindeli” təxəllüsü ilə nəşr etdirən tanınmış gürcü tarixçisi, yazıçı-publisist, ədəbi tənqidçi, səyyah və naşir Zaxaria İqnatoviç Çiçinadze (*ზაქარია ჭიჭინაძე*, 1854-1931) də Koroğlu haqqında bir neçə hekayət-fraqmentlər yazmış və “Koroğlu” dastanının iki rəvayətini toplayıb 1878-ci ildə “Droeba” qəzetinin №147-ci sayında dərc etdirmişdir. Z.Mtatsmindelinin yazılarında Koroğlunun qocalığı ilə bağlı olan hadisələr Borçalıda, Bolulus meşəsində cərayan edir. Koroğlunun ova çıxarkən meşədə əlində tufəng olan naxırçıya rast gəlməsi, naxırçının tufəngin tətiyini çəkməsi ilə camışın yıxılıb ölməsi və Koroğlunun qocalığı əsərdə böyük ustalıqla təsvir olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, bir çox gürcü alimləri kimi, ədəbiyyatşünas Davit Qamezardaşvili (*დავით გამეზარდაშვილი*, 1920-1985) də Koroğlunu gürcü xalq qəhrəmanı Arsen Marabdali - Arsen Odzelaşvili (*არსენ მარაბდელი, არსენ ოძელაშვილი*, 1797-1842) ilə müqayisə etmişdir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısında Gürcüstanda qaçaqlıq edən Arsen Odzelaşvili ilə Koroğlu arasındakı oxşarlıq zahiri xarakter daşıyır. Əvvəla, Koroğlu Arsendən bir neçə əsr əvvəl yaşayıb və onun mərdliyi, igidliyi, qorxmazlığı, qəhrəmanlığı, şücaəti haqqındakı saysız-hesabsız rəvayətlər əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, bütöv Qafqazda, habelə İranda, Türkiyədə, Rusiyada və Orta Asiya respublikalarında gəzib-dolaşıb. Digər tərəfdən, Koroğlu bir şəxsiyyət kimi yalnız qəhrəmanlıq göstərməklə kifayətlənmir, həm də bacarıqlı saz-söz ustasıdır, sözün əsl mənasında ustadlıq zirvəsinə yüksəlmiş böyük sənətkardır, istedadlı və kamil aşıqdır. Davit Qamezardaşvili yazır ki, Koroğlu xaraktercə Arsendən qat-qat çoxlu keyfiyyətlərə malikdir. Heç təsadüfi deyil ki, xalq öz qəhrəmanına o qədər böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyir ki, onun xarakterinə, hətta, əfsanəvi, mifik cizgilər belə əlavə edir. Arsen Odzelaşvilidə isə bu qədər zəngin keyfiyyətlər görünür. Onun Koroğluya bənzədilməsi isə sadəcə, gürcü ictimaiyyəti arasındakı nüfuzu ilə bağlıdır.

Əslində isə Arseni Koroğlu ilə deyil, Azərbaycanın digər xalq qəhrəmanları Qaçaq Kərəm, Qaçaq Nəbi, Mehralı bəy və başqaları ilə, yaxud da Koroğlunun adı bəlli igidlərindən olan Dəli Həsənlə müqayisə etmək olar. Görünür, görkəmli gürcü yazıçısı Mixeil Cavaxişvili (*მიხეილ ჯავახიშვილი*, 1880-1937) də özünün məşhur

“*Marabdali Arsen*” romanında Arsendən sonrakı ikinci qəhrəmanın adını Koroğlu deyil, məhz Dəli Həsən qoymuşdur. Bu baxımdan, ədəbiyyatşünas-alim Həmid Vəliyev haqqı olaraq yazmışdır: “*Bizə elə gəlir ki, Mixeil Cavaxişvili xalq qəhrəmanının adını daha düzgün işlətməmişdir. Çox ehtimal ki, xalq onu igidliklərinə görə Koroğlunun dəlilələrindən birinə - Dəli Həsənə oxşatmaq istəmiş və adının əvvəlinə “dəli” (yəni igid, qəhrəman - M.Ç.) sözünü əlavə etmişdir.*” (Vəliyev, 1984)

Tanınmış ədəbiyyatşünas-alim və tərcüməçilər Dilarə Əliyeva və Əflatin Saraçlının “*gürcü sovet nəsrinin xalq hərəkəti haqqında ilk dəyərli romanı*” (Saraçlı, Əliyeva, 1988, 8) adlandırdığı “*Marabdali Arsen*” əsərini gənc tədqiqatçı və tərcüməçi Oqtay Kazımov da yüksək qiymətləndirmişdir. O, “*Marabdali Arsen*”-də Mixeil Cavaxişvilinin “*Koroğlu*” dastanına baş vururaraq, Arsenin qarşılığı olaraq öz dəstəsi ilə birlikdə Dəli Həsəni gətirdiyini yazır: “*Koroğlu*”da Dəli Həsən də Koroğlu ilə üzbəüz döyüşdə məğlub olan quldurların başçısıdır. Məğlub olan Dəli Həsən Koroğluya həmişəlik sadıqlıq andı içir və onun sağ qolu olur. Mixeil Cavaxişvili, göründüyü kimi, Koroğlunun özünü, nüfuzundan irəli gələrək, Arsenin qarşılığı kimi göstərməyə cəsarət etmədi, çünki bu halda, ya Marabdali Arsenin adına kölgə düşəcəkdə, ya da Koroğlu zəifləyəcəkdə. Eposdan fərqli olaraq, romanda Dəli Həsən Gürcüstandandır, beləliklə, Borçalılıdır. Dəli Həsən sözü və əməli ilə Arsenin pərəstişkarı və sözünün üstündə duran igid kimi təqdim olunur. Romanın sonunda Arsenə görə Qiorqi Kuçatnelidən intiqam alınması bir qardaşlıq kimi Dəli Həsənin səlahiyyətidir və o borcunu yerinə yetirir.” (Kazımov, 2021)

Onu da qeyd edək ki, əslən Borçalıdan olan, daha dəqiq desək, Borçalı qəzasının Çerakvi kəndində doğulmuş Mixeil Cavaxişvilinin hekayələrində, romanlarında, povestlərində azərbaycanlıların, xüsusilə də, Borçalı türklərinin yaşam tərzi, adət-ənənələri, etnoqrafik gələnləri bədii ifadəsini dolğun şəkildə təpmişdir. Özəlliklə də, “Günahsız Abdulla” hekayəsi bu cəhətdən şah əsər olaraq dəyərləndirilə bilər. Belə ki, M.Cavaxişvilinin “Günahsız Abdulla” hekayəsində Abdulla, “Ləmbəli bə Kosa” povestində Məşədi Həsən, “Kvaçi Kvaçantiradze” romanındakı Cəlil, “Marabdali Arsen” romanındakı Dəli Həsən və başqa obrazlar Borçalı mühiti ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır, bilavasitə əlaqədardır. Bu barədə 2024-cü il dekabrın 16-17-də AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda keçirilmiş “Asiya xalqları ədəbiyyatı: ənənələr və müasir tendensiyalar” adlı Beynəlxalq elmi konfransda “Mixeil Cavaxişvilinin yaradıcılığında Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğu və millətlərarası münasibətlərin bədii inkası” mövzusunda geniş məruzə etmişik və məruzənin mətni konfrans materiallarında çap olunmuşdur. (http://doi.science.gov/az/pages/conference/iscapltmt/pdf/iscapltmt2024_267.pdf)

XIX əsrin II yarısında, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış gürcü müəlliflərindən İvane Yevlaxişvilinin (1824-1888) 1849-cu ildə Koroğluya həsr etdiyi “*Şamlıbel dərəsi*” povesti, Zurab Antonovun (1820-1854) 1853-cü ildə eyniadlı Azərbaycan xalq dastanının motivləri əsasında qələmə aldığı ilk gürcü faciəsi olan

“Koroğlu” adlı 4 pərdəli dram əsəri, İvane Mçedlişvilinin (1970-1933) dördpərdəli “Qaçaq Kərəm” pyesi, Aleksandre Kazbeqinin (1848-1893) “Borçalılı Qaçaq Kərəm” adlı pyesi, Anton Purtseladzenin (1839-1913) 1885-ci ildə yazdığı 4 pərdəli “Qaçaq Kərəm” adlı musiqili səhnə əsəri, Aşıq Hazira (1845-1922) “Qaçaq Kərəm” pyesi, İvane Qomelaurinin (1867-1951) “Qaçaq Kərəm” mənsuməsi, Georgi Dvanadzenin (1829-1886) 1878-ci ildə Tiflisdə gürcü dilində ayrıca kitabça şəklində çapdan çıxmış “Qarabağlı Qaçaq Aslan bəy” poeması, İlya Çavçavadzenin (1837-1907) “Koroğlu kimi olmaq, onun atı kimi atının olmasını” arzulayan “Qaçaq Kako” poeması, eləcə də, görkəmli gürcü şairləri Rafael Eristavi (1824-1901), Akaki Tsereteli (1840-1915), Aleksandr Abaşeli (1884-1954), Vasil Qorqadze (1895-1973) və başqalarının Azərbaycanca həsr etdikləri poetik nümunələrdə, məşhur gürcü yazıçıları və ictimai xaimləri Vasili Barnov (1856-1934), Georgi Tumanov-Tumanışvili (1856-1920), İlya Xoneli (1859-1900), Şio Araqvıspireli (1867-1926) Georgi Amilaxvari (1870-1924), İrodion Evdoşvili-Xositaşvili (1873-1916), həmçinin, jurnalist Sulikon, Denis Kozlovski, polkovnik V.Kazaçkovski və başqalarının Azərbaycanın xalq qəhrəmanlarına, qaçaqlıq hərəkatının liderlərinə, o cümlədən, Koroğluya, Qaçaq Kərəmə, Qarabağlı Qaçaq Aslan bəyə, Dəli Alıya və başqalarına, bir sözə, Azərbaycan mövzusunda həsr etdikləri bir sıra oçerk və hekayələr, bədii və publisistik əsərlər məhz elə həmin illərdə Tiflisdə gürcü və rus dillərində nəşr olunmuş dövrü mətbuatda, xüsusilə də, “Droeba” (“დროება”, 1866-1885), “İveria” (“ივერია”, 1879-1906) və b. qəzetlərdə kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Həmin əsərlərin gürcü ictimaiyyətinə təqdimatından sonra da, elə o zamanlar Tiflisdə gürcü və rus dillərində nəşr olunmuş dövrü mətbuatda silsilə məqalələr dərc olunmuş, həmçinin bir sıra kitablarda və məcmuələrdə xeyli sayda materiallar verilmişdir. Həmçinin həmin illərin arxiv sənədləri, eləcə də, folklor nümunələri aydınlaşdırır ki, XIX yüzilliyin axırlarına yaxın öz igidliyi ilə xalq arasında daha çox şöhrət qazanan, bədii obrazı daha çox canlandıran el qəhrəmanları Koroğlu, Qaçaq Kərəm, Qarabağlı Qaçaq Aslan bəyə, Dəli Alı, Mehralı bəy və başqaları xalq arasında çox məşhur olublar, onlar haqqında çoxlu maraqlı hadisələr, rəvayət danışılıb (indinin özündə də danışılır!..) Bu da sözsüz ki, gürcü ədiblərinin Azərbaycan qaçaqlıq hərəkatına olan böyük maraqlarından irəli gəlirdi. Göründüyü kimi, gürcü ədəbiyyatında Koroğluya həsr olunmuş əsərlərin sayı çoxdur. (Bu barədə növbəti məqalələrimizdə də ətraflı məlumat verəcəyik.) Həmin əsərlərdə gürcü oxucusuna Azərbaycanın və Azərbaycan xalqının həyatı, tarixi keçmişi, adət-ənənələri, təbii gözəllikləri, xalq qəhrəmanları, igidliyi ilə ad çıxaran adibəlli qaçaqları, o cümlədən də, Azərbaycanın məşhur xalq qəhrəmanı Koroğlunun mərdliyi, cəsəreti, dönməzliyi, qorxmazlığı, mübarizliyi və s. haqqında ətrali məlumat verilir. Onu da qeyd etməliyik ki, gürcü mətbuatında və gürcü ədəbiyyatında Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Koroğlu kimi, Qaçaq Kərəm də kifayət qədər işıqlandırılmışdır. Xüsusilə də, Qaçaq Kərəmin mübarizəsi, qəhrəmanlığı, onun insan və şəxsiyyət azadlığını hər şeydən üstün tutması, zülmə və

istismara qarşı bəzi XIX əsrin sonunda gürcü ədəbiyyatını maraqlandıran ictimai problemlərlə ahəngdarlıq təşkil etmişdir. Ona görə də, gürcü yazıçıları həyatın tələbinə, dövrün irəli sürdüyü məsələlərə cavab verən bir qəhrəman kimi Qaçaq Kərəmi elə sağlığında, hələ onun mübarizəsinin bütün kəskinliyi ilə davam etdiyi bir dövrdə bədii ədəbiyyata gətirmişlər. Qaçaq Kərəmin bədii surətini yaratmaq üçün gürcü yazıçılarının ixtiyarında müxtəlif mətbuat orqanlarının səhifələrində dərc olunmuş kifayət qədər məlumat, həmçinin, rəsmi sənəd və materiallar var idi. Xüsusən Qaçaq Kərəmin Qafqaz canişinliyinin mərkəzi olan Tiflis şəhərinə yaxın qəzalarda - Qazaxda və Borçalıda fəaliyyət göstərdiyindən onun başçılıq etdiyi hərəkət daim hökumət dairələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur, Tiflisin gürcü və rusdilli mətbuatı Qaçaq Kərəmin və onun dəstəsinin fəaliyyətini daim və ardıcıl olaraq izləmişdir. Bütün bunlar isə Qaçaq Kərəmi təkcə rəsmi mətbuatın deyil, həm də Azərbaycan və gürcü yazılı ədəbiyyatlarının da məşhur qəhrəmanlarından birinə çevirmişdir. Onu da qeyd edək ki, XIX əsrin II yarısında gürcü yazıçıların ən çox müraciət etdikləri mövzulardan biri qaçaqlıq olsa da, həmin illərdə geniş vüsət alan qaçaqçılıq hərəkəti qəhrəmanlarından heç biri, Gürcüstanda, istər el arasında, istər şifahi xalq yaradıcılığında, istər yazılı ədəbiyyatda, istərsə də rəsmi hökumət mətbuatında, Qaçaq Kərəm qədər məşhur olmamışdır. El qəhrəmanlarının xalq ədəbiyyatında təəcəssümünün araşdırıcısı Rüstəm Rüstəmzadənin də təsbit etdiyi kimi, qaçaq Kərəm haqqında "daha çox ədəbi əsəri məhz gürcü ədibləri yazmışdır" (*Rüstəmzadə 1984, s.86*). Bu da onunla əlaqədar idi ki, Qaçaq Kərəm gürcü dilini bildiyi üçün Gürcüstanla tez-tez gedirdi. İgid Kərəmin qəhrəmanlıqla dolu olan ömrünün müəyyən məqamları məhz Gürcüstanla, Tiflislə, Borçalı-Başkeçid-Qarayazı-Qaraçöp elləriylə bağlı olmuşdu. Kərəmin qorxmaz bir qaçaq kimi Zaqafqaziyada təzə-təzə tanınmağa başladığı dövrdə 1884-1906-cı illərdə Tiflisdə nəşr olunmuş "Novoye obozreniye" ("Новое обозрение") qəzeti onu öz oxucularına təqdim edərək yazırdı: "Son vaxtlarda belə böyük şöhrət qazanmış Kərəm İskəndər oğlu Qazax qəzası Qıraq Kəsəmənin kəndinin sakinidir, 21 yaşı var, olduqca vüqarlı və yaraşılıqdır, son dərəcə qoçaq, məğrur, mütəkəbbir və qisasını yerdə qoymayan adamdır: əla atıcı kimi tanınır". (*Yurdsevər, 2015a*) 1879-1885-ci illərdə nəşr olunmuş "Narodnaya Volya" ("Народная воля") qəzet-jurnalının 1895-ci ildə işıq üzü görmüş nömrəsində "məşhur Kərəmin tufana döndüyü" vurğulanmış, həm də "dəhşətli və canlı bir tufana!" - deyə heyvətlə Qaçaq Kərəmdən geniş bəhs edilmişdir.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Tiflisdə nəşr olunan "Droeba" ("დროება", 1866-1885) və "İveria" ("ივერია", 1879-1906) kimi nüfuzlu gürcü qəzetləri də Qaçaq Kərəmə geniş yer ayırmış, onun hərəkətinə dair ardıcıl surətdə külli miqdarda materiallar vermiş, öz oxucularını Qaçaq Kərəmin fəaliyyəti, harada və kimlərə qarşı vuruşması ilə tanış etmişdir. "Droeba" qəzetinin 1885-ci ildə çap olunmuş 110, 120, 125, 140, 150, 151, 152, 153, 157, 187, 191, 1886-cı ildə şap olunmuş 4-cü və s. saylarında Kərəmin düşməndən intiqam almağı, polislə dörd saatlıq atışmada dəstəsi ilə

qalib gəlməyi, bir dələduzu öldürməyi, Dilcanda igidlik göstərdiyi, xalqın içində naçalnikı yanıdığı, Borçalı qəzası rəisinin yanına çapar göndərərək, iki atını aparacağı barədə xəbərdarlıq etməyi, Dilcan əhvalatlarının sədasının Qarsa qədər gedib çıxmağı, Kərəmin Təbrizə keçməyi, Cəlaloğluda Kərəmin adından istifadə edən bir neçə qaçağın tutulması və s. barədə məlumatlar verilmişdir. Qeyd edək ki, 1885-ci ildə "Droeba" qəzetinin bir neçə nömrəsi (№ 150; 151 və s.) demək olar ki, bütünlüklə Qaçaq Kərəmə həsr olunmuşdur. Həmin yazıların birində Qaçaq Kərəmin tanınmış gürcü pəhlivanı və idmançısı Qula Qladneli ilə görüşü və onu məğlub etməsi barədə də məlumat verilmişdir. XIX əsrdə gürcü idman növləri içərisində bizim milli güləşin oxşarı olan "Çidaoba" növü xüsusilə daha çox populyar olmuşdur. Azərbaycanda olan Güləş və Zorxana "Çidaoba"-nın inkişafına çox böyük təsir etdiyindən gürcü idmançıları tez-tez Azərbaycana gəlir, burda görüşlər keçirirdilər. XIX əsrin sonlarında isə gürcülər "Çidaoba"-nı daha "üstün" saymağa başlayırlar və nəticədə gürcü pəhləvanları özlərini yuxarıdan aparmağa başlayırlar. Bunlar içində xüsusilə Qula Qladneli (*კულა კლადნელი, 1858-1934*) azərbaycanlıları qəbul etmirdi. O həm idmançı, həm də özünü gürcü millətçisi kimi aparırdı. Gürcü mətbuatında tez-tez Qaçaq Kərəm haqqında yazıların verilməsi, onun qəhrəman kimi tanınması, sərhədi keçib Gürcüstanda böyük hörmətlə qarşılanması Qula Qladnelinin xoşuna gəlmirdi. Eyni zamanda, Qaçaq Kərəmin başına qoyulan pul bir tərəfdən də onu həvəsləndirirdi ki, onu tutub Rus qubernatorunun gözüne girsin. Bu məqsədlə silahlanıb Qazağa gəlir və Qaçaq Kərəmi axtarmağa başlayır. Lakin Qaçaq Kərəmin bir yerdə durmaması onun işini çətinləşdirmişdir. Kərəmin dalınca gedən Q. Qladneli bir çox insanlarla bərabər təsadüfən Kərəmin dəstəsinin əlinə keçir. Üstü-başı silahla dolu olan Q. Qladneli barədə Kərəm də eşitmişdi, çünki ona çatdırmışdılar ki, özündən deyən bir gürcü pəhlivanı var, onu axtarır. Təsadüfən alınan bu görüş zamanı Qaçaq Kərəm onu yanına çağırır və silahları yerə qoyub "burda nə gəzirsən?" sualını verir. Q. Qladneli pəhlivanlıq göstərişindən gəldiyini deyir. Qaçaq Kərəm onun gözlərinə baxır, görür ki, yalan danışır və ona inanmır. Qaçaq Kərəm Q. Qladnelini əlbəyaxa döyüşə dəvət edir. Pəhlivan Qaçaq Kərəmin qarşısında təslim olur. Qaçaq Kərəm ona "Ah pəhlivan, pəhlivan" - deyir.

"Xoneli" (*ხონელი*) təxəllüsü ilə tanınmış gürcü yazıçısı, publisisti, jurnalisti və tərçüməçisi İliya Lukas Baxtadze (*ილია ლუკას ძე ბახტაძე, 1859-1900*) öz məqaləsində bu barədə geniş məlumat vermişdir. Bu yazıdan sonra Q. Qladneli bir daha millətçi kimi çıxış etməmiş, sadəcə idmanla məşğul olmuşdur. Bu barədə, yəni Qaçaq Kərəmin gürcü pəhlivanı və idmançısı Qula Qladneli ilə görüşü barədə tanınmış Azərbaycan yazıçısı Fərman Eyvazlının "Qaçaq Kərəm" romanında da məlumat verilmişdir.

"İveria" qəzetinin 1886-cı ildə nəşr olunmuş 197-ci, 1888-ci ildə çap olunmuş 238-ci sayında da Qaçaq Kərəmin igidlikləri haqqında, onun tutuqlanması üçün böyük miqdarda ənam təyin edilməsi, Osmanlı torpaqlarında gəzdiyi, hər iki qardaşının

Qazax həbsxanasında yatdığı və s haqqında məlumatlar verilmişdir. *“Bizim Qafqazda söz-söhbətin mövzusu yenə də ünlü Qaçaq Kərəm İsgəndər Ramazan oğludur”, “Kərəm əsl qəhrəmana çevrilmişdir”, “Yerli azərbaycanlılar Kərəm haqqında böyük həvəslə danışıqlar və əməllərini daha da şişirdilər, hələ deyirlər ki, ona güllə də dəyməz”, “Belə söyləyirlər ki, Kərəm qız gəlinə dəyib dolaşmır, kişiyəm və kişilərlə işim var deyir”, “Kərəm inandırmaq istəyir ki, quldur mən deyiləm, naçalnikdir, kişidirsə üstümə alay yeritsin, qalaya saldığı arvadımın, anamın nə suçu?”, “Qaçaq Kərəm öz şücaətləriylə xalqın fikir və düşüncə-sinə hakim kəsilmişdir”, “Kərəm bizim ictimaiyyətin diqqətini o qədər cəlb edib ki, bir yazar onun həyatına dair dram yazmaq niyyətindədir”* və s. kimi cümlələr məhz həmin illərin mətbuat səhifələrini bəzəmişdir. Azərbaycanlıların həyatına, məişətinə, onların əxlaqi qənaətlərinə yaxşı bələd olan tanınmış gürcü publisisti, eyni zamanda prinsipial jurnalist, ədalətli hüquqşünas və savadlı qafqazşünas kimi bütün Rusiya imperiyasında məşhur olan Giorgi Mixeiloviç Tumanov-Tumanışvili (*გიორგი მიხეილის ძე თუმანოვი-თუმანოვი*, 1853-1920) 1903-cü ildə Peterburqda çapdan çıxan *“Qaçaqçılıq və Qafqazda məhkəmə islahatı”* kitabçasında Qaçaq Kərəmi hər vasitə ilə gözdən salmağa çalışan, Kərəmin hərəkətini və ümumiyyətlə qaçaqlığını sadəcə olaraq vəhşilik kimi qələmə verməyə cəhd göstərən mürtəcə rus jurnalisti K.Blyumerin iddialarını rədd edərək ona layiqli cavab vermişdir: *“Qafqazlıların cinayət hərisliyi barəsində, ümumiyyətlə hər cür sensasiyalara çox həvəskar olan paytaxt qəzetlərində şişirdilmiş söhbətlər gedir... İntiqam naminə adam öldürmək tatarların (azərbaycanlıların - M.Ç.) nəzərində cinayət deyil, yalnız borcun yerinə yetirilməsidir. Həyatını, yaxud namusunu müdafiə edərkən öz əleyhdarını öldürən adam avropalının da gözündə cinayətkar sayıla bilməz”*. G.M.Tumanışvilinin nəzərində öz namusunu müdafiə edərkən cinayət törədən adamları cəmiyyətdə bəzən qəhrəman kimi qarşılayırlar. Kərəm qaçaqçılığa qurşanmazdan əvvəl camaatın nəzərində məhz belə bir qəhrəman idi; o, qohumlarına qarşı ədalətsiz münasibətə görə qisas alırdı.

Məlum olduğu kimi, böyük rus yazıçısı Maksim Qorki də Cənubi Qafqazda olarkən həmin dövrdə geniş yayılmış qaçaqçılıqla maraqlanmış, *“Qafqazda qaçaqlar”* adı ilə silsilə oçerklər yazıb çap etdirmişdir. Bu oçerklərin müfəssəl və elmi təhlilini verən akademik Kamal Talıbzadə gürcü xalqının daha çox rəğbət bəslədiyi Qaçaq Kərəm üzərində də dayanmışdır: *“Qafqazda qaçaqlar” oçerkində kəndlilərin halına qalan cəsur və qorxmaz qaçaqların bir nümayəndəsi kimi, Qaçaq Kərəm verilmişdir. Kərəmin mərdliyi, kəndlilərə yaxşılığı, ədalətli olması Qorkiyə xoş gəlmiş və o bu maraqlı şəxsiyyət haqqında eşitdiklərinə oçerkdə çox geniş yer vermişdir. (Talıbzadə, 1959, s. 71-72)*. Maksim Qorki haqlı olaraq *“Qafqaz qaçaqları içərisində ən rəşadətli Kərimdir”* (M.Qorki də onu Kərim deyərək xatırlayıb-M.Ç.), onu *“Əfsanə və nəğillər qəhrəmanı, ədalət mücəssəməsi”* adlandırmışdır. (*Горкуй, 1896, N:309*)

Qaçaq Kərəmi yığılanın əlindən tutan, ona kömək göstərən, dərddlinin dərddini bölüşən insan kimi xarakterizə edən, Tiflisdə, eləcə də, Axalsıx, Kutaisi, Siqnaxi, Qori,

Duşeti qəzalarında Qaçaq Kərim (Kərəm) barədə çoxlu əfsanə və hekayətlərin olduğunu vurğulayan M.Qorki oçerkində daha sonra yazır ki, *“Küllü miqdarda eşitdiyim hekayətlərdə Kərim (Kərəm - M.Ç.) insanpərvər və yaxın hesab etdiyi şəxslərə bacardığı qədər kömək etmək istəyən bir adam kimi verilir. O, Siqaxdan Tiflisə bazara tuluqda qırmızı şərab gətirən gürcünün arabasının sınımış çarxını düzəldir...”* (Talibzadə, 1959, s.72). K.Talibzadəyə istinadən verdiyimiz bu sitatda da M.Qorkinin bu hərəkətlə yaxından maraqlandığını görürük.

Qaçaq Kərəmin geniş ad-san qazanması, qəhrəmancasına mübarizə aparması təkcə M.Qorkiyə yox, eləcə də, məşhur rus yazıçıları, D.Kozlovski, V.Kazanovski, S.Filippov və başqalarına, həmçinin qonşu gürcü xalqının bədii söz ustalarına da ilham vermişdir. Həmin illərdə Azərbaycan və gürcü xalqları arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə çalışan ədiblərdən biri də tanınmış gürcü yazıçısı İrodion İsaqis dze (İsaq oğlu) Evdoşvili (*იროდიონ ისაკის ძე ევდოშვილი, 1873-1916*) olmuşdur. Yazıçının soyadı *Xositaşvili* (*ხოსიტაშვილი*) olsa da, *Evdoşvili* (*ევდოშვილი*) təxəllüsü ilə yazıb yaratmışdır. O, Azərbaycanla yaxın əlaqə saxlamış, dost xalqın sevincinə və kədərinə şərik çıxmışdır.

İrodion Evdoşvili qaçaqlıq mövzusunda bir neçə dəfə müraciət etmişdir. Yazıçının həmin dövrün məşhur qaçaqlarından olan Şəmkirli Dəli Alı barəsində 1905-ci ildə *“İveria”* (*“ივერია”*) qəzetinin 9 dekabr tarixli №-222-ci sayında və 1906-cı ildə *“Tifliskiy listok”* qəzetinin 12 mart tarixli №-57-ci sayında çap etdirdiyi *“Gözlərimlə gördüyüm”* başlıqlı məqaləsində oxuyuruq: *“Yenə bizim idarəçilərimiz barədə bir əlamətdar fakt. Gəncədə mənim gözlərim qarşısında məşhur qaçaq Dəli Alı at oynadırdı. Bu qaçağın ələ keçirilməsi üçün dəfələrlə bir neçə sotnya (yüzlük) kazak və çapar göndərmişlər. İndi isə o, şəhərin ortasında onların gözü qarşısında tüfəng atırdı və tatarların (azərbaycanlıların - M.Ç.) önündə gedirdi. Ona heç kəs heç nə deyə bilmirdi”.* (Evdoşvili, 1905, 1906) Məqalədən məlum olr ki, Dəli Alı çox qürurlu adam olmuş, igidlikdə onu kiminsə üstələməsinə imkan verməmişdir. Xarakterində nakişilik olmadığına görə, yerli əhali də həmişə onu çox sevmişdir. Onun qoçaqlığı, mərdliyi, igidliyi haqqında rus və gürcü mətbuatında bir neçə dəfə məqalələr çap olunmuş, Dəli Alı haqqında bir-birindən xoş sözlər yazılmışdır. Həmin məqalələrdən məlum olur ki, kölgə kimi qarabaqara Qaçaq Alının dəstəsini izləyən ermənilər dəfələrlə onun yerini müəyyən edib hökumətə xəbər versələr də, heç vaxt onu tutmaq mümkün olmamışdır. Kazaklar dəfələrlə ona hücum etsələr də, Dəli Alı qanlı qəhrəmancasına döyüslərə girərək həmişə onları ağır məğlubiyyətə uğratmış, kazakların növbəti dəstəsi gələnə qədər isə öz dəstəsi ilə birlikdə oradan xeyli uzaqlara getməyi bacarmışdı... Dəli Alı öz qaçaqları ilə birgə 1905-ci il hadisələri zamanı azərbaycanlılara qarşı soyqırım törədən ermənilərə divan tutmuş, Gəncənin ermənilər yaşayan Bayan, Çardaqlı, Çaykənd və digər kəndlərini basaraq qadınlara, uşaqlara, qocalara toxunmadan əli silah tutan ermənilərin hamısını güllə qabağına düzmüşdür. Ermənilərə köməyə gələn yüzlərlə kazak atlıları da ərazidə xeyli yaralı və ölü

buraxaraq qaçmağa məcbur olmuşlar. Təkcə "Hacı Məlik" düzündə 2000-ə yaxın erməni yaraqlısı öldürülmüşdür.

Qədim "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarımızda adı çəkilən Sıǵnax elində, indiki Sıǵnaxi rayonunun Bodbisxevi kəndində 1873-cü ildə anadan olmuş İrodion Evdoşvili Tbilisi internat məktəbində və Telavi İlahiyyət Seminariyasında oxumuş, 1890-cı ildən təhsilini Tbilisi İlahiyyət Seminariyasında davam etdirmiş, tələbələrin gizli inqilab dərnəyində iştirakına görə 1893-cü ildə seminariyadan qovulmuşdur. Qısa bir müddət Tiflis Kadet Məktəbində oxuduqdan sonra, Quba alayında hərbi xidmətə başlamış, 1894-cü ilin fevralından Bakıdakı 153-cü moto-atıcı alayında xidmətini davam etdirmiş, kiçik zabıt rütbəsi almış, lakin oktyabrın əvvəllərində ehtiyata buraxılmışdır. 1896-1899-cu illərdə Bakıda Nobel fabrikində işləmiş, elə həmin illərdən də fəhlə sosial-demokrat dərnəklərində yaxından iştirak etmiş, 1892-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk sosial-demokrat təşkilat olaraq yaranmış "Üçüncü qrup"un ("Յղկածի լոսնո" - "Mesame dasi"- "Третья группа") "İz" ("ՀՀԵԼՕ"- "Kvali", 1892-1904) adlı həftəlik gürcü siyasi, elmi və ədəbi qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, az sonra həmin qrupun sol qanadı olan Lado Ketsxoveli (1876-1903) və İosif Stalinlə (1878-1953) tanış olmuş, onların, yəni, Gürcüstan sosial demokratlarının orqanı olan "Mübarizə" ("Թրժուղոս" - "Brdzola", 1901-1902) adlı ilk gürcü qeyri-qanuni marksist qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, "Dostlar, irəli get... irəli" şeiri ilə məşhurlaşmışdır. 1904-cü ilin oktyabrında Rusiya-Yaponiya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar ordu sıralarına çağırılmış, Gəncədə yerləşən Aslanduz batalyonuna təyinat almış, əsgərlər arasında inqilabi təbliğatla məşğul olmuş, inqilabçılara silah-sursat vermişdir. 1905-ci il dekabrın sonunada, bir sui-qəsdçi onun fəaliyyətini ifşa etmişdir. İ.İ.Evdoshvilin həbs olunacağından qorxaraq Tiflisə qaçmışdır. O, Tiflisdə Nadzaladevi və Ortaçalada işçi dəstələrinə tufəngdən atıcılıq öyrətmiş, 1906-1907-ci illərdə qanuni nəşr olunan bolşevik qəzetləri "Axali Tsvetvorba", "Axali Droeba", "Mnatobi", "Çveni Tsvetvorba", "Dro" ilə, 1907-1908-ci illərdə Valerian Qunianın "Nişaduri" jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1909-cu il oktyabrın 22-də inqilabi fəaliyyətə görə həbs edilərək Metexi həbsxanasına salınmış, on aylıq həbsdən sonra o, Voloqda vilayətinə, Solviçeqodsk şəhərinə sürgün edilmiş, burada onun səhhəti pisləşmiş, dizenteriya xəstəliyindən əziyyət çəkmiş, həkimlərin tövsiyəsi ilə Həştərxan vilayətinin Çorni-Yar qəsəbəsinə köçürülmüşdür. 1913-cü ildə cəzasını çəkdikdən sonra Gürcüstana qayıtmış, yaradıcılığını Tiflisdə davam etdirmişdir. 1916-cı ildə İ.İ.Evdoshvilinin səhhəti pisləşmiş, mayın 2-də vəfat etmiş, dəfn mərasimi Gürcülər arasında Savadlılığın Təbliği Cəmiyyəti və "Xalq səhifəsi" qəzetinin redaksiya heyəti tərəfindən yüksək səviyyədə təşkil edilmiş, Didube Yazıçılar və İctimai Xadimlər Panteonunda dəfn olmuşdur. İlk şeirini 1895-ci ildə İliya Çavçavadzenin "İveria"sında çap etdirmiş yazıcının rəsmi soyadı Xositaşvili (ხოსიტაშვილი) olsa da, "Evdoshvili" ("ევდოშვილი") təxəllüsü ilə yazıb yaratmış, "Mahni" (1903), "Düşmənimə" (1905), "Edamin son günü" (1913) və s. məşhur şeirləri ilə, eləcə də, "İki yetim" (1893); "Kakanati"

(1907) *“Bədbəxt Korbuda”* (1911); *“İlk çiçək”* (1914) və s. hekayələri ilə gürcü gənclər ədəbiyyatına böyük təsir göstərmiş, gənc nəslə vətənə, insanlığa məhəbbət aşılamişdir. O, Azərbaycanla daim yaxından əlaqə saxlamış, həmişə dost xalqın sevincinə və kədərinə şərik çıxmışdır. *“İveria”* qəzetində çap olunmuş *“Bakıdan məktublar”* öçerkində neft sənayesinin vəziyyəti, neftçilərin son dərəcə ağır əmək və həyat şəraitini təsvir etmişdir. (Evdoşvili, 1897). Öçerkdə Bakı və Bakının ətrafları, neft buruqları meşəsi, amansızcasına istismar olunan neft fəhlələri son dərəcə canlı təsvir olunmuşdur. Müəllif Bakının qədim yaşayış məskənlərindən olan Ramana kəndinin neft buruqlarını belə təqdim edirdi: *“Bura uzaqdan baxanda əfsanəvi meşəyə, yaxından baxanda isə buxara, hisə, tüstüyə, toza, palçığa bürünmüş cəhənnəm bənzəyir”* (Evdoşvili, 1897). İ.İ.Evdoşvili Bakının çoxmillətli şəhər olduğunu sübut etmək üçün oxucunu istirahət günü bazara dəvət edir: *“Tatar (azərbaycanlı-M.Ç.), rus, erməni, ləzgi, çuxna, artıq, alman, yəhudi, gürcü, polyak eyni nəğmə oxuyurlar”* (Evdoşvili, 1897). Müəllifin işlətdiyi *“eyni nəğmə oxuyurlar”* (Evdoşvili, 1897) ifadəsi çoxmillətli Bakı fəhlələrinin sıx dostluğuna, işbirliyinə, yekdilliyinə işarə idi. Maraqlıdır ki, Bakının neft mədənləri barəsində İrodion Evdoşvilinin fikirləri Maksim Qorkinin həmin dövrdə yazdığı fikirləri ilə də uyğun gəlirdi. Bu uyğunluğu nəzərdə tutan akademik Kamal Talıbzadə yazırdı: *“O (M.Qorki - M.Ç.), Bakıya ilk səyahətindən ancaq beş il sonra neft mədənlərini görə bilmiş, onu “qaranlıq cəhənnəm” bənzətmişdir... Müxtəlif millətlərdən olan fəhlələrin azərbaycanlı fəhlələrlə çiyin-çiyinə, dostluq və qardaşlıq şəraitində, əlbir işlədiyini görmüşdü”*. (Talıbzadə, 1959, s. 61-62).

İrodion Evdoşvili XX əsrə doğru sürətlə addımlayan neft Bakısını məharətlə təsvir edərək onu ildən-ilə deyil, gündən-günə böyüyən əfsanəvi şəhər kimi təqdim etmişdir: *“...qəhrəman şəhərin neft bazalarında daim yük gəmiləri görmək olar. Onlar Asiyaya - Əfqanıstana, İrana, Rusiyaya və Avropaya neft daşıyırlar. Milyonlar bir əldən digərinə, bir ölkədən digərinə keçir”*. (Evdoşvili, 1897). Bakının neft mədənləri, fəhlələrin son dərəcə ağır vəziyyəti şair-yazıçıya zəngin material vermişdir. Müəllif konkret hadisələri, öz təəssüratlarını, müşahidələrini qələmə almaqla realist yol tutmuşdur. (Vəliyev, 1984) İ.İ.Evdoşvili bu hadisələrə həmişə real yanaşmış, onları bayağılaşdırmamışdı. Onun Azərbaycana həsr olunmuş digər əsərlərdə də bunu aydın görürük. İrodion Evdoşvilinin *“Fontan”* (*“Ֆոնտան”*) hekayəsinin əsas süjet xəttində Bakının Balaxanı neft mədənlərindən birində, neft quyusunda baş verən hadisə təsvir edilmişdir. Müəllif elə geniş ümumiləşdirmələr verə bilmişdir ki, neft mədənləri sanki oxucunun gözləri önündə canlanır: burada fəhlələrin ağır, son dərəcə çətin şəraitdə işlədiklərini görürük. Əsərin qəhrəmanı Abdulla Azərbaycanın ucqar kəndlərinin birindən ailəsini dolandırmaq üçün neft səltənəti olan Bakıya gəlmiş, qoca ata-anasını və arvadı Leylanı da özü ilə gətirmişdi. Burada neftçilərin əmək və həyat şəraiti çox ağır və yorucu idi. Hekayənin qısa məzmunundan aydın olur ki, səadətini neft mədənlərində tapmaq istəyən Abdullanın bütün ümidləri boşa

çıxmışdır. Quyunun dərinliyindən fantan vuran neft mədəni sahibinə yeni milyonlar gətirsə də, Abdullanın arvadının və valideynlərinin gözlərini əbədi yaşlı qoymuşdur.

Diqqət yetirdikdə “*Fontan*” əsərinin Abdulla Şaiqin “*Məktub yetişmədi*” hekayəsinə oxşadığını aydınca görmək olar. Hər iki yazıçı Bakının neft mədənlərində müşahidə etdikləri həyat materialına istinad etmişdir. İ.Evdoşvili konkret material əsasında yazdığı hekayədə Abdullanı həyatda olduğu kimi təsvir etmişdir. Abdulla Şaiq də həyatdan götürdüyü hadisəni hekayə janrının tələbləri əsasında işləmiş, tamamlamış, bədii fəhlə surətini təsvir etmiş, əsərin süjetini məktub əhvalatı ilə genişləndirmiş, “*yığcamlığı, kompozisiyasının bitkinliyi, dilinin sadəliyi və gözəlliyi ilə XX əsrin Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı əsərlərindən birini*” (*Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, 1967: s.43*) yaratmışdır. Yazıçının “*Snobis purtseli*” qəzetində dərc olunmuş “*Pivaxanada*” hekayəsi Azərbaycan qadınını kölə vəziyyətində saxlayan, onun ictimai-siyasi həyatda iştirakını danan kapitalizm dünyasına qarşı ittihamnamədir (*Evdoşvili, 1897*). Yazıçının “*Qar damlası vərəqi*” (“*ცნობის ფურცელი*” - “*Snobis purtseli*”, 1896-1906) qəzetinin 1901-1906-cı illərdə çap olunmuş eyniadlı şəkilli əlavəsində dərc olunmuş “*Pivaxanada*” („*პაბში*“) sərlövhəli hekayə xarakterli publisistik məqaləsi Azərbaycan qadınını kölə vəziyyətində saxlayan, onun ictimai-siyasi həyatda iştirakını danan kapitalizm dünyasına qarşı ciddi bir ittihamnamədir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış tanınmış gürcü yazıçısı Şio Araqvıspireli - *შოთ არაგვისპირელი* (*Şio Zakarias dze Araqvıspireli* - *შოთ ზაკარიას ძე არაგვისპირელი, asl soyadı Dedabrişvili* - *ნამდვილი გვარი დედაბრიშვილი; 1867-1926*) 1876-cı ildə Duşeti qəzasının Ananuri qəsəbəsi yaxınlığında yerləşən Karisxevi kəndində anadan olmuşdur. Atası Zaxari 1873-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Silkani kəndinə (indi həmin kənd Mxeta rayonuna daxildir) köçmüşdür. Silkani Tiflisin təxminən 45 kilometrliyində yerləşdiyindən və burada gürcülərlə birlikdə azərbaycanlılar da yaşadığından Şio Araqvıspireli azərbaycanlıların adət və ənənəsini, məişətini dərindən öyrənmişdir. Sonralar bu, ona çoxlu azərbaycanlı yaşayan Axalsixdə müvəffəqiyyətlə işləməyə kömək etmişdir.

Şio Araqvıspirelinin Azərbaycan həyatını, azərbaycanlıların məişətini bilməsi ona həmin xalqın həyatından bəhs edən əsərlər yaratmağa ruhlandırılmışdır. Onun bu barədə ilk əsəri - “*Güllü*”-“*გოული*» povesti 1900-cü ildə “*Moambe*” (“*მოამბე*”, 1894-1905) aylıq elmi-ədəbi jurnalının 9 və 10-cu nömrələrində çap olunmuşdur. Povestdə Azərbaycan mövzusu geniş yer tutur (*Araqvıspireli, 1900, s.1-42*). Əsər hələ XX əsrin əvvəllərində rus oxucularının diqqətini cəlb etmiş və rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Tərcümə 1901-ci ildə “*Kavkazski vestnik*” jurnalının 2-ci nömrəsində dərc edilmiş və ədəbi tənqid o dövrdə əsəri müsbət qarşılamışdır. Qəzet və jurnallar “*Güllü*” haqqında resenziyalar, rəylər dərc etmişdi. Qriqol Kipşidze (*გრიგოლ ყოფშიძე, 1858-1921*) 1900-cü ildə gürcü mətbuatının xülasəsini verərkən Şio Araqvıspireliyə, xüsusilə “*Güllü*” povestinin təhlilinə geniş yer ayırmışdır. Yazıçının ziya-

hıların həyatından götürülmüş və psixoloji xarakter daşıyan xırda etüdləri, Fransa yazıçılarının üslubunda işlənmiş novellaları haqqında tənqidçi ümumi fikir söyləyərək deyirdi ki, müəllif kəndi və kəndlilərin həyatını daha bacarıqla təsvir edə bilər. Q.Kipşidze yazırdı: *“Belə hekayələrdə onun (Ş.Araqvispirelinin - M.Ç.) istedadı dərhal bütün parlaqlığı ilə özünü büruzə verir. Bu istedad gözəl, bir-birini tamamlayan həyat lövhələri yaradır. Öz mal-qarası və qoyun sürüləri ilə qışı Qarayazı çöllərində keçirən tatarların (azərbaycanlıların-M.Ç.) həyatından bəhs edən “Güllü” povesti bu kimi keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Həmin müəllifin belə ustalıqla yazılmış əsərini biz çoxdandır ki, oxumamışıq.”* (Kipşidze, s. 23 // Vəliyev, 1984). Ədəbiyyatşünas Həmid Vəliyevə istinadən verdiyimiz bu sitatda Q.Kipşidzenin yazığının “Güllü” povesti yüksək qiymət verdiyini görürük.

Tənqidçi Kita Abaşıdzenin (ՅՐՇՅ ճՃՏԹԹՃ, 1870-1917) fikri də maraqlıdır: *“Araqvispirelinin son povesti olan “Güllü” bu janrın incisidir”* (Abaşıdze, 1901). Povestdə Güllü minlərlə hüquqsuz Azərbaycan qadınlardan biri kimi təsvir olunur. Onun özü üçün ər, həyat yoldaşı seçməyə belə hüququ yoxdur. Atasını 20 inəyə qoca Əliyevə satmışdır. O, ailədə hamıya nifrət bəsləyir. Ailənin üzvləri Güllüyə yerli-yersiz sataşır, onu təhqir edirlər, Yetərin kinayəli sözləri Güllünü usandırmışdır, qoca isə Əlini heç görmək istəməzdi. Hamı ona düşmən kəsilmişdir. Yalnız Pəri ilk gündən saf uşaq qəlbi ilə Güllüyə bağlanmışdı, Güllü də onu sevmişdi.

“Güllü” povesti Ş.Araqvispirelinin ilk böyük əsəri olduğundan burada nöqsanlar da az deyil. Bunu hələ əsər ilk dəfə jurnalda çap olunarkən tənqidçilər qeyd etmişdilər (Kipşidze, s.13 //Vəliyev, 1984). Yazığının azərbaycanlı xarakterini dərinləndirən bilməməsi də əsərdə özünü büruzə verir. D.Əliyeva isə bu fikirdədir ki, *bu kimi nöqsanlarına baxmayaraq, “Güllü” povesti gürcü ədəbiyyatında azərbaycanlıların həyatından bəhs edən qiymətli əsər hesab olunmalıdır* (Алиева, 1974, s.86).

1895-ci ildən qısa hekayələr yazmağa başlayan Şio Araqvıspirelinin ilk əsərlərində müxtəlif avtobiografik təcrübələr öz əksini tapıb. *“Bu, Bizim Həyatımızdır!”*, *“Qalx”*, *“Mənim günahım deyil, Allahım!”*, *“Necə iyrəncliklə baxır”* hekayələrində gürcü kəndinə kapitalist münasibətlərin necə daxil olması, kəndlilərin ağır həyatı təsvir olunub. Skeptisizm, istehza və acı acı ilə rənglənmiş başlıq onun bütün yaradıcılığının mahiyyətini qabarıq şəkildə çatdırır və bu, Ş.Araqvispirelinin qalan əsərlərinə də az-çox aiddir. *“Mənim vətənim, mənim ürəyim”* və *“Zəncirlənmiş Amiran”* povestləri milli-azadlıq motivlərini özündə əks etdirir. Onun ən yaxşı novellalarından biri *“Yer”* (1901) novellasıdır.

A.Tseretelinin *“gənclik məktəbinin rəhbəri”* adlandırdığı Şio Araqvıspireli əsasən gürcü klassik ədəbiyyatının ənənələrini davam etdirmiş, eyni zamanda İlyanın sosial-mill problemlərini ilk dəfə kəskin şəkildə yaşamış və özünəməxsus şəkildə təqdim etmiş, “milli özünüdərk”, kəndlilərin hüquqlarından məhrum və məzlum həyatı, cəmiyyətin o dövrün çirkinliklərinin ifşası məsələlərinə mühüm yer vermişdir.

Müəllifin əsasən əxlaqı, həyatın mahiyyətini, insanın mahiyyətini, məqsədini, cəmiyyətə münasibətini aydınlaşdırmağa, insanın “çılpaq ruhunu” tədqiq etməyə çalışdığı qısa hekayələr silsiləsi buradan başlayır. Bu cür motivlər əsasən onun zəngin “kiçik adamlar” qalereyasını, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ilə seçilən və ya nihilizmdən əziyyət çəkən personajları təsvir etdiyi əsərlərini müəyyən edir (“Əzizim!” - “*ჩემო შვინდავ!*”, 1892; “*Sağ ol, Rəbbim, sağ ol*”, “*Təşəkkür edirəm, Rəbbim, təşəkkür edirəm*” - “*გმადლობ, უფალო, გმადლობ*”, 1897; “*Üç pozulmuş əmr*” - “*შემუსვრილო სამი ძეგება*”, 1899). Onun son əsərlərindən ən məşhuru sentimental yarımnağıl tipli roman - “*Qırılmış ürək*” (1920) əsəri bir şahzadə və sadə bir zərgərin sevgisindən bəhs edir.

Şio Araqvispirelinin ədəbiyyata gəlişini İlya Çavçavadze (ილია ჭავჭავაძე, 1837-1907) və Akaki Tsereteli (აკაკი წერეთელი, 1840-1915) ədəbiyyat aləminə yeni bir istedadın gəlişi adlandırmış, bu gəlişə sevinmiş və hər iki yazıçı onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. A.Tsereteli 1896-cı ildə “*Kvali*” (“*კვალი*”, 1892-1904) qəzetində yazırdı: “*Açıq deməliyəm ki, son vaxtlar incəsənətin əsl çiçəklənmə dövrü başlamışdır. Bunu özlərinin gözəl kiçik psixoloji etüdləri ilə çıxış edən yazıçılar sübut edirlər. Onların arasında birinci yeri Şio Araqvispireli tutur.*” (*Kvali*, s.23). Gürcü ədəbiyyatının korifeyi iki il sonra 1898-cil də özünün “*Akakinin aylıq məcmuəsi*” (“*აკაკის თვეური კრებული*”, 1897-1900) adlanan dərgisinin 11-ci sayında yazmışdır: “*Əvvəllər demişəm və indi də təkrar edirəm ki, Şio Araqvispireli özünün psixoloji etüdləri ilə müasir ədəbiyyatda çox görkəmli yer tutur*” (*Akakis*, 1898: s. 51).

İndiki Kareli bələdiyyəsinin Vedreba kəndində dünyaya göz açmış, əsl adı *Malieva-Kalgina* (მალიევა-კალგინა) və əslən osetin olan, öz dövrünün tanınmış yazıçı və publisisti Daria Vedrebiseli (დარია კონსტანტინეს ასული ვედრებისელი - *Daria Konstantines Athuli Vedrebiseli*, 1874-1925) “*Кавказский вестник*” jurnalının 1900-cu ildə işiqüzü görmüş №10-cu sayında dərc olunmuş “*Qara fəhlə*” hekayəsində oxucuları dünyanın bir çox ölkələrindən Bakının Balaxanı mədənlərinə axışmış gələn fəhlələrin həyatı ilə tanış edirdi. Qara fəhlə Abbasqulunu da minlərlə digər fəhlələr kimi Balaxanıya gətirən ehtiyac, güzəranını yaxşılaşdırmaq arzusu idi. Abbasqulu uzun müddət yaşadığı, boya-başa çatdığı ölkəni - İrəni gəzir, nüfuzlu və vəzifəli adamlar qarşısında alçalır, onlarla müəssisə qapısı döyür, lakin heç bir iş tapa bilmir. Buna görə də böyük arzu və ümidlərlə, gülürüzlə, vədlərlə, həm də ciddi itaət tələb edən tapşırıqlarla Bakıya gəlir və işə qəbul edilir. Lakin onu işə qəbul etmiş müdiri Avinovun vədləri vəd kimi də qalır, Abbasqulunun vəziyyətində dəyişiklik yaranmır. Bacarıq və qabiliyyətini, fiziki qüvvəsini ayda on səkkiz manata satan Abbasqulu tədricən yorulur, əsəbiləşir, tapşırıqları yerinə yetirə bilmir, diqqətsizlik edib kranı aşırır. Bununla da təhriqə və cəzaya, maaşının azalmasına məruz qalır.

Daria Vedrebiselinin “*Qara fəhlə*” hekayəsini oxuyan hər kəs Abbasqulunun, ümumən Balaxanı fəhlələrinin halına acıyır, sahibkarlara, onların amansız və sərt qanunlarına nifrət edir. Lakin müəllif Abbasqulunun mübarizə meydanına çıxmasına, sahibkarlarla üz-üzə durmasına, ağır iş şəraitinə qarşı etiraz səsinə ucaltmasına, rus, gürcü və erməni fəhlələrinə qaynayıb qarışmasına, bu da mümkün olmadıqda, heç olmasa, təkamül və tərəqqiyə meyl etməsinə şərait yaratmır. Sadəcə olaraq Abbasquluya dözmək, səbr etmək, mühitlə barışmaq fəlsəfəsi aşılayır. Səhhətini itirdikcə, nisbətən romantikləşən, xəyalən İrani, islam dünyasını gözləri önünə gətirərək, öz vətənini həmin illərdə Rusiyanın müstəmləkəsi olan Bakı ilə müqayisə edən Abbasqulu “*eh, dözmək lazımdır, onsuz da İranda vəziyyət buradakından pisdir*”, - deyir. Bu da əsərin ideyasına, bədii tutum və dəyərinə mənfi təsir bağışlayır. Bununla belə, hekayə Bakı fəhlələrinin həyatını canlı lövhələrdə əks etdirdiyindən, ştrixlərlə olsa da, qonşu xalqları birləşməyə, sahibkarlara qarşı mübarizə aparmağa çağırdığından qiymətlidir. (*Hacıyev Abbas, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Borçalı, 2001, 378 s., s.84*)

Giorgi Axalsixeli (გიორგი ახალსიხელი) isə “*Saxalxo qəzeti*” (“*სახალხო გაზეტი*”) qəzetinin 25 iyun 1911-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “*Nazimbəyi vurdular*” adlı hekayəsində ailə-məişət məsələlərinin təsvirini ön plana çəkmiş, bir sıra dolğun, yadda qalan, oxucuya dərin təsir bağışlayan surətlər yaratmışdı.

*Hər kəsə dost dedim,
Düşməni can oldu, mənə.
Düşmən öz bəxtim imiş,
İndi ayan oldu mənə.*

Aşiq Şikəstənin bu şeiri ilə başlayan hekayədə müəllif, hekayənin təsirini gücləndirmək üçün Azərbaycan və gürcü dillərinin incə xüsusiyyətlərindən, təşbehlərdən, atalar sözü və məsəllərdən, bayatı və mahnılardan, bədii müqayisələrdən sıx-sıx istifadə etmişdir; həm də o, bəzi sinonimləri, hikmətli söz və ifadələri, nəğmələri gürcü transkripsiyası ilə Azərbaycan dilində vermişdir. Hekayənin qəhrəmanı Nazimbəy xalqını, vətənini sevən, zəhmətlə yaşamağa çalışan gənkdir. Onun ideali ailə qurmaq, doğma anasını qayğı və məhəbbətlə əhatə etmək, xalqına fayda verməkdir. Nazimbəy Lütfiyyəni sevir. Lütfiyyə varlı ailədən olsa da, Nazimbəyin məhəbbətinə biganə qalmır, öz səadətini, gələcəyini onunla birləşməkdə görür. Lakin Həsən onlara mane olmağa çalışır. O, Lütfiyyəni qəlbən sevməsə də, onunla evlənməyi, qızın atası ilə daha da yaxınlaşıb, mənəb və var-dövlət sahibi olmağı qət edir. Bu məqsədlə də o, Nazimbəyi öldürmək, ya da həbs etdirmək istəyir. Lakin Həsən rəqibinin evinə basqın edərkən Nazimbəy onu öldürür, sonra qaçıb meşələrdə yaşamağa məcbur olur. Belə vəziyyətə düşən Nazimbəyə hamıda rəhm və rəğbət oyanır, hər yerdə onun saf məhəbbətindən və qərhəmanlığından söhbət açılır, haqqında mahnılar yaranır. Nazimbəy meşələrə çəkiləndən sonra Lütfiyyə günbəgünən solur, sevgilisinə qovuşmaq üçün çarələr arayır. Lakin çıxış yolu tapa bilmir. Əksinə, Həsənin

ölümündən sonra onun qardaşının iş başına keçməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. O, Nazimbəyi öldürməyi, Lütfiyyəni sıradan çıxarmağı qərara alır.

Gürcü ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan yazıçı, rəssam və ictimai xadim İvane Saataşvili (*İvane (Vano) Giorgi dze Saataşvili - ოვანე (ვანე) გომრგობ ძე საათაშვილი*; 1887-1920) “*Teatri da sxovreva*” jurnalında çap etdirdiyi “*Bədbəxt ana*” (Saataşvili, 1915, s.4-10) və “*Sakartvelo. Suratebiani Damateba*” qəzetində dərc etdirdiyi “*Fatma nənə*” (Saataşvili, 1916, s.6-12) hekayələrində kimsəsizlərin taleyini təsvir etmiş, çar hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda hökm sürən zorakılığı, quldurluğu qamçılamişdır.

Duşetidə kəndli ailəsində anadan olan Vano Saataşvili gənc yaşlarından kəndliləri arasında inqilabi iş aparmış, altı il kənddə xidmət edərək təbliğat və təşviqatla, yazıpozu ilə, tamaşalara dirijorluq etməklə xalqa özünüdərək aşılamişdır. Çar rejimi dövründə qanunsuz kitablar yaydığına görə bir neçə dəfə həbs olunsada, milli sosial-demokrat xalqın əqli, əxlaqi və fiziki inkişafı üçün kəndi tərk etmiş və şəhərdə oxumuş insanların kəndə işləmək üçün geri qaytarılmasını zəruri hesab etmişdir. O, tərcümə işi ilə məşğul olmuş, Brisin 1913-cü ildə çap olunmuş “*Cəzalandırılanlar*” adlı üç pərdəli pyesini tərcümə etmişdir. 1915-ci ildən “Gürcülər arasında Savadlılığın Təşviqi Cəmiyyəti”nin həqiqi üzvü olmuş, cəmiyyətin fəaliyyətində fəal iştirak etmişdir.

Dia Çianelinin “*Teatri da sxovreba*”da verilmiş “*Xəzərin dalğaları bilir*” (Çianeli, 1916, s.10-14) hekayəsi də Azərbaycan həyatından bəhs olunur. Müəllif Bakını, Xəzər sahilini, burada rast gəldiyi çadralı qıza - Leylaya olan məhəbbətini təsvir etmişdir. Bu, qüvvətli bir məhəbbətdir. Məhəbbətin gücü Leylanı Qori seminariyasına aparıb çıxarır. Lakin lirik qəhrəman sentimental hisslərin qarşısında acizlik göstərir, öz məhəbbətini - Leylanı Xəzərin dalğalarına bağışlayır.

V.Mikeladzenin “*Müəllim borcunu ödədi*” hekayəsində ehtiyac içində yaşayan azərbaycanlı müəllimin ağır vəziyyətini təsvir edilmişdir. Müəllif göstərir ki, *müəllim borcdan xilas ola bilmir, bir borcunu ödəmək üçün digər şəxsdən borc alır* (Mikeladze, s.602-614).

Bəzi gürcü müəllifləri Azərbaycan xalqının adət-ənənəsindən, qonaqpərvərlik və zəhmətsevərliyindən yazmış, onun yüksəliş və tərəqqisinə mane olan amilləri ardıcıl tənqid etmişlər. Bu baxıdan N.Asatyaninin “*Nağıl-təmsil*”, İ.Caşinin “*Molla Bağır*” hekayələri diqqəti cəlb edir. “*Nağıl-təmsil*”də müəllif gənc azərbaycanlı Həsənin başına gələn macəraları təsvir etmişdir, onu dinə və dindarlara qarşı qoymuş, insani keyfiyyətləri Həsəndə, zəhmət adamlarında tapmışdır. “*Molla Bağır*”da da din, dinin törətdiyi rəzalətlər tənqid olunur. Professor Abbas Hacıyev yuxarıda söylənilənlərin nə qədər fərəhli, könül açan həqiqət olsa da, gürcü və Azərbaycan xalqlarının dostluğu yolunda atılmış böyük addım, hər iki xalqın ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynamış amillər olsa da, onu da qeyd etmək lazım bilirdi ki, 1920-ci illərə qədər gürcü mətbuatı, gürcü yazıçı və jurnalistləri tərəfindən yazılan elmi, bədii, publisist əsərlər gürcü oxucularına Azərbaycan xalqının adət və ənənəsi,

sənət və ədəbiyyatı haqqında tələb olunan səviyyədə, kifayət qədər geniş, əhatəli məlumat verməmişdir. Yalnız 1920-ci illərdən sonra hər iki xalqın elm və sənət adamlarının təşəbbüsü, gərgin əməyi nəticəsində qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələr yeni bir dövrə, əsl yüksəliş və tərəqqi dövrünə qədəm qoymuş, (*Hacıyev, 2001, s.85*) Azərbaycan mövzusunun gürcü mətbuatında, gürcü publisistitəsində işıqlandırılması, gürcü poeziyasında və, həmçinin gürcü dramaturgiyasında olduğu kimi, gürcü nəsrində də daha intensiv xarakter almışdır. Bu da xalqların və ədəbiyyatların inteqrasiyasından doğmuşdur. Məhz həmin dövrdən başlayaraq gürcü qələm sahibləri - yazıçıları Azərbaycan həyatına dərin maraq göstərməyə başlamışlar. Onlar yalnız öz əsərlərində azərbaycanlı obrazı yaratmamış, eyni zamanda ədəbi mühitdə birgə fəaliyyət göstərmişlər. Sözsüz ki, bu da, Azərbaycan və gürcü xalqlarının dostluğunun daha da möhkəmlənməsinə, həmçinin, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafına xidmət edir. Növbəti məqaləmizdə bu barədə ətraflı məlumat verəcəyik.

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində gürcü publisistlərinin gürcü və rus mətbuatında dərc etdirdikləri məqalələrdə, həmçinin gürcü yazıçılarının gürcü ədəbiyyatında, xüsusilə də gürcü nəsrində Azərbaycan mövzusunun başlıca yer tutduğunu, onların yaradıcılıqlarında, bir sıra bədii və publisistik əsərlərində, hekayə, povest və romanlarında, Azərbaycan həyatının, tarixi keçmişinin, adət ənənələrinin, eləcə də, Azərbaycan qaçaqçılıq hərəkatının daha geniş planda işıqlandırılmasının və onların bu mövzularda daha tez-tez müraciət etmələrinin şahidi oluruq. Azərbaycanlı qaçaqların mərdliyi, igidliyi gürcü ədəbiyyatı və gürcü mətbuatı üçün bir-birindən maraqlı və bir-birindən gözəl mövzular verdiyini görürük. Bu da aydındır; çünki həmin dövrdə çara və çarın Rusiya imperiyasına qarşı mübarizə var idi. Gürcü publisistləri və yazıçıları bu mövzunu qabartmaqla, əslində gürcü xalqını da mövcud mütləqiyyətə qarşı öz sözünü deməyə səsləyirdilər. Bu da maraqlıdır ki, gürcü yazılı ədəbiyyatından və gürcü mətbuatından fərqli olaraq, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında, istər milli poeziyada, istər milli nəsrə, istərsə də milli dramaturgiyada bu mövzu bir o qədər də geniş əksini tapmayıb. Bircə, buna səbəb, o zaman barmaqla sayılacaq qədər qəzetlərimizi nəzərə almasaq, Bakıda, eləcə də, Azərbaycanın digər bölgələrində azad mətbuatın və mətbəələrin demək olar ki, olmaması, XX əsrin əvvəllərində isə senzuranın buna imkan verməməsi olmuşdur. Buna görə də qaçaqçılıq mövzusu daha çox folklorumuzda, şifahi xalq ədəbiyyatımızda, xüsusilə də dastanlarımızda öz əksini tapmış və xalqımızın şifahi təfəkküründə yaşamışdır.

Gürcü publisistlərinin və yazıçılarının Azərbaycan mövzusunda, xüsusilə də qaçaqçılıq hərəkatına müraciət etmələrinin isə bir sıra səbəbləri var idi. *Birincisi*, Azərbaycan və Gürcüstan arasında ədəbi-bədii, ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, gürcü yazıçılarının, həmçinin, gürcü jurnalist və publisistlərinin Azərbaycana marağını artırmış, onları Azərbaycandan bəhs edən əsərlər və məqalələr yaz-

mağa həvəsləndirmişdir. *İkincisi*, bəzi gürcü ədiblərinin Bakıda yaşaması, şəhərin qaynar həyatı ilə yaxından təmasda olmaları, onların fəhlə mövzusunda əsərlər yazmalarına səbəb olmuşdur. Eyni vəziyyət Azərbaycan kəndindən yazılan əsərlərə və məqalələrə də aid idi. Yəni bəzi gürcü ədiblərinin Azərbaycanın müxtəlif kəndləri ilə yaxınlığı və ya həmin kəndlərdə yaşamaları Azərbaycan kəndinə dair əsərlərin yaranması üçün zəmin yaratmışdır. *Üçüncüsü*, XIX əsrdə də, indi olduğu kimi, Tiflisdə, Tiflis ətrafında və ümumiyyətlə, Gürcüstanda xeyli azərbaycanlı yaşayırdı, Azərbaycan dili burada nüfuzlu ünsiyyət vasitəsi idi və bu dilə bələdlik Azərbaycan mövzusunda əsərlərin yazılması üçün mühüm amillərdən biri idi. Elə buna görə də, gürcü publisistlərinin, gürcü şair, yazıçı və dramaturqlarının Azərbaycan mövzusunda müraciət etmələri sonralar da davam etmiş, Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrini daha da inkişaf etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abaşidze, K. "Tsnobis purtseli" ("ცნობის ფურცელი", 1896-1906) qəzeti, 13 yanvar, 1901.
2. Abbaslı, İ. "Koroğlu" eposu // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s.10-72.
3. Abbaslı, İ. "Koroğlu" eposunun janr özünəməxsusluğuna dair // Bakı, Dədə Qorqud, 2001. №1, s.80-96.
4. Abbaslı, İ. Azərbaycan qəhrəmanlıq eposu/Koroğlu. Bakı: Lider nəşriyyatı. 2005. s. 4-46.
5. Akakis tviuri krebuli, აკაკის თვიური კრებულო (1897-1900) 1898, №11, 56 s.
6. Alexander Chodźko, Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea, Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes, London, 1842; repr., New York, 1971.
7. Araqvispireli, Güllü. Moambe, 1900, № 9, s. 1-42.
8. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı, Elm, 1967. 638 s., s. 43.
9. Balakişiyev, Ş.Ş. "Koroğlu"nun A.Haksthauzen nəşri, Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, N: 4, Humanitar elmlər seriyası, 2006.
10. Cəfərov, Ə. "Koroğlu" dastanının öyrənilməsində İ.Şopen təcrübəsi.<http://static.bsu.az/w8/Folklorwunasliq/2011%20-%209/76-82.pdf>
11. Çianeli, D. Teatri da sxovreba, 1916-cı il, № 48, s.10-14.
12. Çobanov, Mədəd. "Koroğlu" dastanı gürcü dilində. "Sovet Gürcüstanı" qəzeti, N 84 (5574), 15 iyul, 1972, Tbilisi.
13. Evdoşvili, (Xositoşvili), İ. Bakıdan məktublar. İveriya, 1897, 4 noyabr.
14. Evdoşvili, (Xositoşvili), İ. Gözlərimlə gördüyümə. "İveria" ("ივერია") qəzeti, №-222, 1905, 9 dekabr.

15. Evdoşvili, (Xositoşvili), İ. Gözlərimlə gördüyümə. "Tifliskiy listok" qəzeti, №-57, 1906, 12 mart
16. Əfəndiyev, P. "Koroğlu" dastanı rus mətbuatında, Azərb. SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1958, №1, s.53-64;
17. Əliyev, Zaur. Gürcü pəhlivanın Qaçaq Kərəm qarşısında təslim olması. 19.04.2023. <https://ulusal.az/gurcu-pehlivanin-qacaq-kerem-qarsisinda-teslim-olmasi>
18. Fərhadov, F., "Koroğlu" dastanının Zaqafqaziya versiyasına dair, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", üçüncü kitab, Bakı, "Elm", 1968, s.50.
19. Hacıyev Abbas, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Borçalı, 2001, 378 s., s.84.
20. Hacıyev, 1980, 55). Hacıyev, Abbas. Tiflis ədəbi mühiti, Bakı: Yazıçı, 1980, 184 s.
21. İz zapisok kavkazskoqo starocila, selenie Oqrudca, zamok Ker-oqlı, "Kavkaz", 1853, №51.
22. Kazımov, 2021 Kazımov, Oqtay. Gürcü ədəbiyyatındakı Borçalılılar. Marneulifm.ge, 01.02.2021. <https://marneulifm.ge/am/component/content/article/131-medeniyyet/39496-borchaloelebi-qarthul-literaturashi>
23. Krasnov, P. "Ker-oqlı i Kerem", "Russkiy invalid", 1903, №5
24. Krasnov, P. Kavkazskie zametki i legenda o Ker-oqlı, "Kavkaz", 1903, №17.
25. Kvali, 1896, №16, 62 s., s. 23.
26. Qorbunova, K. Zamok Ker-oqlı iz qruzinskix leqend, "Civopisnaə Rossiə", 1903, t.III., №148
27. Qviniaşvili, Q. Qafqazda qaçaqçılıq haradan meydana çıxmışdır?. "İveriya" jurnalı, 1884, № 5-6, səh.139-150; (gürcü dilində): ღვინიაშვილი, გ. საიდან წარმოხდგა კავკასიაში ყაჩაღობა. ამონაჭერი ჟურნ. "ივერია", თბ.,1884. № 5-6. გვ.139-150; ი.გრიშაშვილის ბიბლიოთეკა-მუზეუმის კატალოგი. I3 İ.Qrişaşvili adına kitabxana-muzey kataloqu, "მეცნიერება", 1980, გვ.331; <http://openlibrary.org/bitstream/123456789/519/4/Grishasvilis%20katalogi%201-3.pdf> ; https://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/1399/1/Iveria_1884_N05-06.pdf
28. Məmmədli, Şurəddin, Azərbaycan ədəbiyyatı gürcü mətbuatında (1850-1905). Ankara: Sonçağ Akademi, 2022. 150 s., s.68, 107.
29. Mikeladze, V. Müəllim borcunu ödədi. Qanatileba, 1911, № 8, s.602-604.
30. Montpereux F.D. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colechide, en Georgie, en Armenie et en Cremee; 6 volumes, tome III, Paris, 1839.
31. Penn, S.S. Ker-oqlı, vostochniy pogt-naezdnik, polnoe sobranie ego improvizatsiy s prisovokupleniem ego bioqrafii, perevod s anqliyskoqo S.S.Penn, "Kavkaz", 1856, №21, 24, 26, 27, 30, 34, 36-42; Otdel'nyy ottisk, Tiflis, 1856.
32. Rüstənzadə, El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. "Gənclik" nəşriyyatı, 1984, s. 72.
33. Rüstənzadə, Rüstəm. Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Bakı, 1998, s.86, 117-120.
34. Saataşvili, V. Sakartvelo. Suratebiani damateba, 1916, № 12, s. 6-12.

35. Saataşvili, V. Teatri da sxovreba, 1915-ci il, № 49, s.4-10.
36. Sadiqov, M.Z. “Ker-oqlı” v russkoy presse 1856-qo qoda; Azərb. SSR EA Məruzələri, XV cild, 1959, s.973-975.
37. Saraçlı, Ə., Əliyeva, D., Qardaş ədəbiyyatın uğurları. // Kür Xəzərə qovuşur (Gürcü ədəbiyyatından seçmələr), B., Yazıçı, 1988, 384 səh., s.8.
38. Şamilov, G., “Qruzinskiye predaniə i skazki”, “Koroğlu”, SMOMPK, 1898, vıp. XXIV, c.82.
39. Talıbzadə, Kamal. Qorki və Azərbaycan. Bakı, Elmlər Akademiyası, 1959, 214 səh.
40. Vəliyev, Həmid. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı gürcü mənbələrində. B., 1984
41. Vışeslavtseva, A. Skazka o Ker-oqlu, Tiflis, “Kavkaz”, 1846, №39.
42. Yeni gürcü ədəbiyyatı tarixi. (Prof.D.Bamezardaşvilinin redaktəsi ilə) Tbilisi Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 1972, 456 s. (სხალი ქართული ლიტერატურის ისტორია პროფ. დ. ბამეზარდაშვილის რედაქციით. თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის ბეამომცემლობა, 1972, 456 გვ.)
43. Yurdsevər, (2015a) Almaz. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Kərəm haqqında dəyərli mənbə. 525-ci qəzet, 20 fevral, 2015.
44. Yurdsevər, (2015b) Almaz. Xalq qəhrəmanı qarabağlı Qaçaq Aslan obrazı bədii ədəbiyyatda. 525-ci qəzet, 17 mart, 2015.
45. Алиева, Д. Слава братство народов, “Литературная Грузия”, 1974, № 5, səh. 82-86.
46. Велизаде, М.М. Предание о разбойник Кер-оглы. Тифлис, СМОМПК, 1890. Вып. 9, 2 отд. стр. 121-122.
47. Гакстгаузен А. Татарское предание о слепом Убеиде и его сыне Кероглы //«Закавказский край». Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. 1 часть; СПб; 1857.
48. Горкий, Максим. “Разбои на Кавказе”, Нижегородский листок, 8 ноябр 1896, № 309, 314, 324, 325, 327.
49. Джалалов Х. Кер-оглы // “Кавказ”, 1847, № 22.
50. Члаидзе Л.Г. Об одной неизвестной рукописи эпоса Кероглы. Тбилиси. Труды Тбилисского Государственного Университета. 1967, с. 191.

Rəyçi: akademik İsa Həbibbəyli